NADER BEKEKEN

DANKBAAR GEREFORMEERD

#3

JAARGANG 28
MAART 2021

WOORD & WERELD MAGAZINE

Tijdgeest en boekgeloof

- Elke jota en tittel
- Rentmeesterschap
- Jongeren en onderwijs

Redactioneel

Ik schrijf dit Redactioneel op de dag dat het een jaar geleden is dat voor het eerst bij een Nederlandse patiënt covid-19 werd vastgesteld. Het beeld is in ons collectieve geheugen gegrift: het briefje dat – toen nog – minister Bruins in handen kreeg gespeeld en onwennig voorlas. Sindsdien heeft corona de wereld veranderd. De precieze gevolgen zijn op dit moment niet te overzien. Betrokken wetenschappers zeggen allemaal dat de ziekte niet meer weggaat, zo lees ik op de NOS-nieuwsapp. Het zijn verontrustende nieuwsfeiten.

Maar dit is niet het enige. Deze pandemie brengt ook nog iets anders aan het licht. De complottheorieën tieren welig omdat mensen er hun eigen nieuwsfeiten op na-houden. In onze tijd van internet en sociale media lijkt iedereen zijn eigen waarheid te kunnen omarmen. De kloof tussen mensen wordt daardoor groter en de irritaties nemen toe.

Te midden van deze omstandigheden verschijnt dit nummer van Nader Bekeken. De artikelen zijn weer heel divers, zoals u gewend bent. Toch is er wel een rode draad die op de achtergrond meespeelt. In alle onzekerheid zoeken wij ons houvast bij onze hemelse Vader. Wij hebben rijke beloften ontvangen in Jezus Christus, onze Heer. Deze beloften staan zwart op wit. God dank.

Pieter Boonstra

INHOUD

86 **REDACTIONEEL**
PIETER BOONSTRA

87 **SCHRIFTLICHT**
Het Woord blijft staan
HARRY WENDT

90 **ACTUEEL**
Ons boekgeloof
PIETER BOONSTRA

94 **THEMA**
Milieuverontreiniging en rentmeesterschap
WIM DE VRIES

99 **COLUMN**
Viruswaarheid en Holocaust
RUFUS POS

100 **GETUIGEN VANDAAG**
Wat heb je aan al die heiligen?
PETER DROST

102 **WOORDWAARDE**
Over herders en schapen, in de Bijbel en elders
HANS DE WOLF

105 **NIEUW CAHIER**
Meer dan de tempel
BALTEN PIETER HAGENS

106 **INTERVIEW**
Gereformeerd onderwijs: een kostbaar bezit
MARJA ZWIKSTRA EN IDA SLUMP

110 **GELEZEN**
- Standaardwerk over kerkrecht
  HARM BOITEN
- Homo en christen
  SIPKE ALSERDA

116 **GEDICHT**
Een joodse man. J.W. Schulte Nordholt
GERT SLINGS

117 **UIT ANDERE BLADEN**
- De herziene NBV
- Vertrekkende GKv-predikanten
- Ging de biograaf van Wisse over de grens?
  PERRY STORM

Nieuw licht
op een bijbelgedeelte

BEELD
WIKIMEDIA

Het Woord blijft staan

'Denk niet dat ik gekomen ben om de Wet of de Profeten af te schaffen. Ik ben niet gekomen om ze af te schaffen, maar om ze tot vervulling te brengen. (...) Maar wie ze onderhoudt en dat aan anderen leert, zal in het koninkrijk van de hemel in hoog aanzien staan.

(Matteüs 5:17-19)

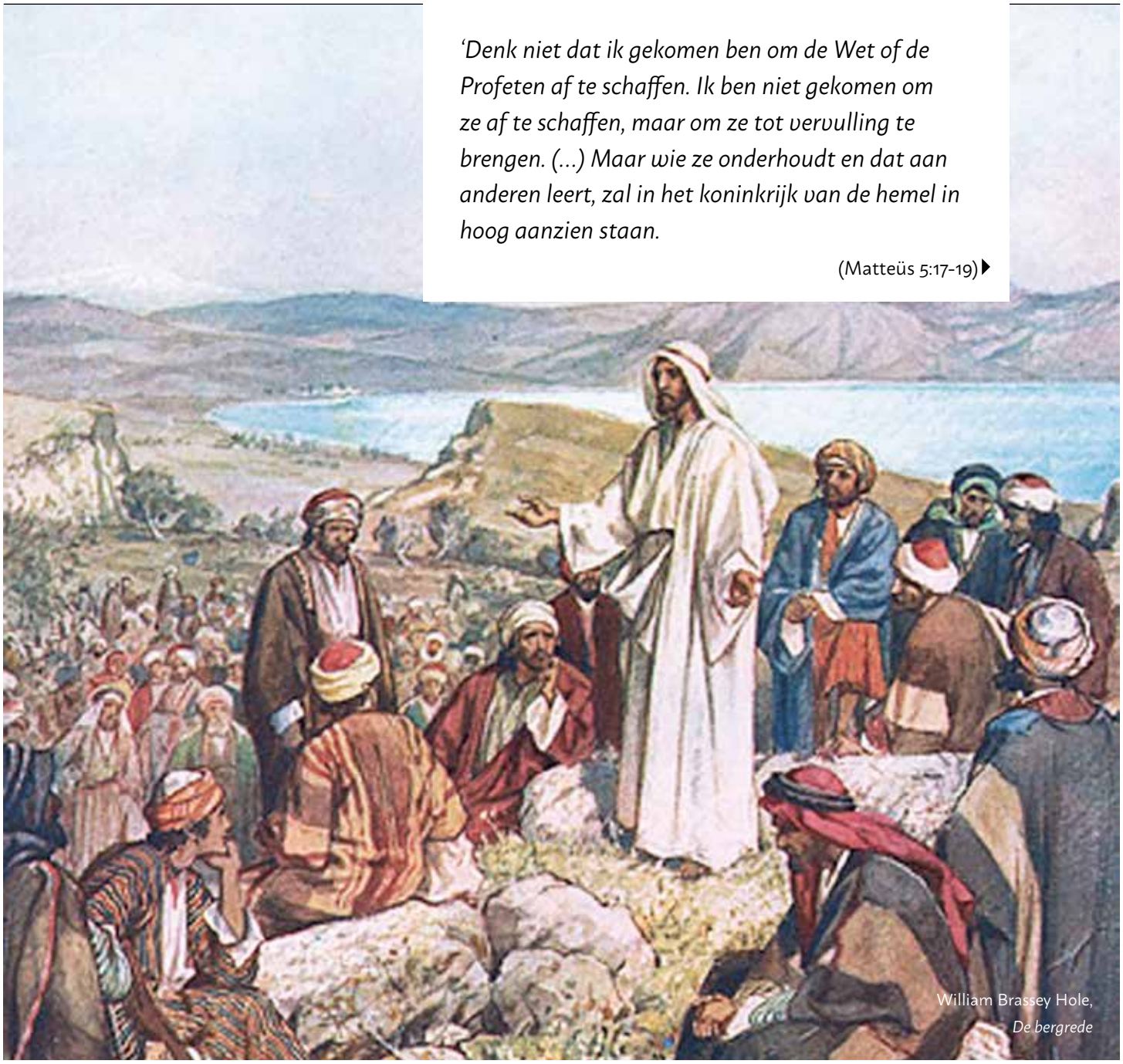

William Brassey Hole,
De bergrede

Wat bedoelde Jezus? Dat zullen de mensen zich afgevraagd hebben. Met de zaligsprekingen introduceert Hij een nieuwe grondwet, en op het eerste gezicht zou je kunnen denken dat Hij daarmee het Oude Testament overboord zet. Maar Jezus spreekt dat tegen: als je het licht van het evangelie wilt laten schijnen, als je een zoutend zout wilt zijn, dan kan dat alleen als je trouw bent aan héél de Bijbel.

Dat kan ook niet anders. Jezus is zelf het vleesgeworden Woord. En daarom kan er geen letter verloren gaan. Alles blijft van kracht, en alleen bij Jezus begrijp je waar het echt over gaat. Hij zegt namelijk dat Hij komt om de Wet en de Profeten te vervullen. Ik denk daarbij aan een snaarinstrument, een harp bijvoorbeeld. Een snaarinstrument heeft een klankkast. Een snaar tussen twee spijkers, gespannen in het luchtledige, geeft een *lege* toon. Maar als je er een houten plank, of een holle houten doos achter zet, dan wordt de klank lévend. Dan wordt de klank *vol*, het is een vervulde toon. Dat is de betekenis van vervullen die Jezus hier op het oog heeft. Dat betekent dat een profetie uitkomt, maar daarna niet overbodig wordt. Nee, alle woorden van de Bijbel gaan *vol* klinken door Jezus. Totdat Hij kwam hoorde je verschillende tonen, en ze waren mooi, maar je voelde dat er een diepere betekenis is. Nu Christus is gekomen, is als het ware de klankkast eromheen geplaatst, waardoor de woorden vol klinken (vgl. Luc. 24:27). Ineens blijkt: heel het Oude Testament is het boek van Christus die eraan komt. Mozes en de profeten hebben over Hém gesproken. Heel het Nieuwe Testament is het boek van Christus die gekomen is. Paulus en Petrus en de andere apostelen hebben van Hém getuigd.

Alle woorden van de Bijbel **gaan *vol* klinken door Jezus**

Sleutel voor elke tekst

Ik denk dat dat meer recht doet aan het woord 'vervullen' dan het alleen te zien als het 'laten gebeuren van wat voorspeld is'. Zoals gezegd, dat is er zeker onderdeel van, maar die verklaring vind ik te beperkt, te analytisch, te weinig poëtisch. Ook na de vervulling blijven de oudtestamentische profetieën klinken, maar dan vervuld. Vers 18 betekent in dat geval niet alleen dat God toewerkt naar de voltooiing, maar ook dat de Schriften volledig van kracht blijven totdat geheel Gods openbaring als onlosmakelijke eenheid z'n vervulling vindt op de nieuwe hemel en de nieuwe aarde.
Je leest de Bijbel dus in het Licht van Christus. Je gaat op zoek naar: wat staat hierin over Hem? Hij is de sleutel om elke tekst te kunnen lezen en toe te passen op je leven. Dat kan niemand altijd van elke tekst zien. Je ziet het ook nooit in de volle diepte. Christus is Gód, de resonantie van zijn woorden is onpeilbaar diep. Een mens leren kennen kost je al een heel leven, zou het dan bij God anders zijn? Daarom vraagt bijbellezen ook oefening, en je hebt er andere mensen bij nodig, je groeit stapje voor stapje in kennis. Maar je leert toch Christus kennen door het *hele* Woord te lezen.

Elke jota en tittel

Elke jota en tittel blijft namelijk staan. Ik ga nog weer even terug naar dat beeld van muziek maar trek het wat breder. Wat voor instrumenten heb je allemaal in een orkest? Strijkers, blazers, het koperwerk, het slagwerk – al die instrumenten zijn belangrijk. Soms hoor je ze nauwelijks, maar als die ene partij wegvalt of uit de maat speelt, dan hoor je het direct. Dan gaat er iets van de schoonheid van het muziekstuk

verloren. Zo is het ook met de Bijbel: geen jota of tittel gaat daarvan verloren, zegt de Heer Jezus. Natuurlijk, want als alles van Hém getuigt, heb je minder zicht op Jezus als je iets van dat Woord verloren laat gaan! Jezus zegt het heel extreem: geen jota. Dat is de allerkleinste letter van het Griekse en het Hebreeuwse alfabet, eigenlijk alleen maar een streepje. Een tittel, dat is het haakje aan een letter. Zeg maar waardoor een l geen r is. Het is bijna niets, maar het maakt nogal wat uit! Dit heeft grote gevolgen voor hoe je naar Gods Woord kijkt. Het betekent bijvoorbeeld dat ook de manier waarop God iets zegt, van belang is. Het is niet alleen Gods Woord in *wat* er gezegd wordt, maar ook in *hoe* het gezegd wordt. Anders zou er best een jota of tittel verloren mogen gaan, als de betekenis maar dezelfde bleef. Maar de hele reden achter poëzie, bijvoorbeeld, is dat het ook uitmaakt hoe je iets zegt. Zou het dan bij de HEER, die zelf de taal heeft gemaakt, anders zijn? Het betekent ook dat het belangrijk is om niet te leven bij losse teksten nu en dan, maar dat we héél het Woord lezen. Dat de volle raad van God gepreekt wordt. Want de Heer Jezus zegt er nog iets over: 'Je mag zelfs het kleinste gebod niet afschaffen, en ook niet aan anderen leren dat te doen.' Je kunt over de Bijbel niet zeggen: 'Ach, dit of dat gebod, dat is niet zo belangrijk.' 'Die geschiedenis, doet er eigenlijk niet toe.' 'Die wraakpsalm, daar kun je niets mee.' Je mag best je moeite hebben met teksten, maar je kunt ze niet wegstrepen omdat je ze niet snapt, of omdat ze pijn doen. Al die teksten heeft God gegeven om ons leven te leiden. Ze vertellen ons iets over Christus.

Maar hoe zit dat dan met veel geboden uit het Oude Testament die zijn afgeschaft? We hebben bijvoorbeeld geen offers meer. Dat is waar. Zeker tussen het Oude Testament en Nieuwe Testament is er iets veranderd. En dat komt omdat het woord vol is gaan klinken. In de Heer Jezus zie je wat het echte offer is. Toch lezen we óók nog de teksten over de offers, want ze leren ons wat het offer van Christus inhield. Geen jota of tittel gaat verloren. Ook niet als de regel die een tekst geeft, bijvoorbeeld over de heilige kus (wie zou dat doen tijdens corona!), nu een andere vorm heeft: de heilige hand op het hart, en zo je broer of zus begroeten met de liefde van Christus. Dat moet ons maar nederig maken, laten we niet te snel wijzen naar anderen. Want hoeveel laten we zelf staan? Hoe vaak heb ik niet door zonde in mijn doen en laten, in mijn gedachten, in mijn woorden, in mijn emoties Gods Woord niet laten staan? We hebben onze eigen blinde vlekken als we nauwelijks durven te spreken over het oordeel, of de uitverkiezing, of voorzienigheid. We weten echt nog niet zoveel, met onze traditie of theologie. En we krijgen zomaar minder zicht op Jezus Christus.

Niet wat goed voelt, of wat de mensen om ons heen verwachten, maar **wat past bij de HEER willen we doen**

Het leidende thema

Nog één keer ga ik terug naar dat beeld van een orkest. De eerste keer dat je een muziekstuk hoort vind je het mooi of niet. Maar als je meer begrijpt van de muziek, of de tekst kent, dan ga je het ook beter horen, het wordt mooier en rijker.

Dat geldt voor het Woord van God nog veel meer, want dat is het Woord dat Hij nu spreekt, het is Gods levende stem. Heel de Schrift blijft bestaan zolang hemel en aarde blijven bestaan. Dat wil zeggen: tot Christus is teruggekomen, en hemel en aarde door het vuur zijn gegaan en vernieuwd zijn, blijven al die woorden van kracht om te weten hoe we verlost worden en God moeten dienen. Ook nu, in deze tijd. Daarom is er onderwijs in dat Woord nodig, om te groeien in kennis en geloof.
Bij het luisteren hoor je soms de ene partij beter. Een andere keer hoor je ineens de pauken slaan. De ene keer heb je bij het lezen de houding van studie. Maar de andere keer één van overgave. Je hoeft niet alles in één keer te begrijpen, of te onthouden. Niet elke keer als je leest, ervaar je leiding, maar laat het je overkomen, want het is God die tegen je spreekt. Laat Hem zijn werk doen met het Woord.
Voor ons doen en laten heeft dan de Bijbel het altijd voor het zeggen. Niet wat goed voelt, of wat de mensen om ons heen verwachten, maar wat past bij de HEER willen we doen. Zo maken wij samen muziek: de muziek van het evangelie. Van dat muziekstuk is het leidende thema: barmhartigheid, barmhartigheid. ■

Harry Wendt is predikant te Waardhuizen.

TEKST
PIETER BOONSTRA

BEELD
PHOTODYNAMX

Ons boekgeloof

‘We hebben geen boekgeloof.’ Het valt me op dat deze uitspraak de laatste tijd nogal eens langs komt. In verschillende discussies, artikelen, boeken wordt benadrukt dat we geen boekgeloof of geen boekgodsdienst hebben. Even afgezien van de vraag wat er op dat moment door de schrijver of spreker precies mee bedoeld wordt, wil ik in dit artikel deze uitspraak gaan wegen.

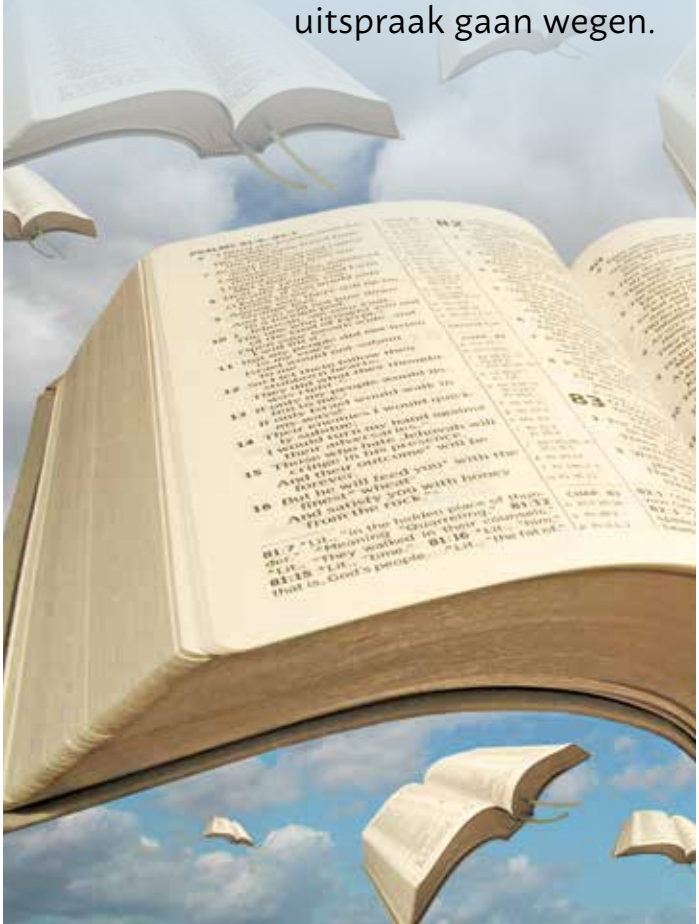

En laat ik vooraf zeggen, naar mijn idee moeten we voorzichtig zijn en dit niet te snel naar voren brengen. Dat heeft te maken met de tijd waarin wij leven. Noem het de tijdgeest. Ik zal betogen dat het juist in onze tijd, op dit moment, anno 2021, van groot belang is om ons geloof in de Bijbel als Woord van God te benadrukken.

Tijdgeest

Wat is er precies te zeggen over onze tijdgeest? Om daar kort iets over te zeggen maak ik gebruik van het vorig jaar verschenen essay van Bas Heijne.[1] Een van de meest kenmerkende dingen van onze tijd, zo geeft hij aan, is dat we terechtgekomen zijn in een postmoderne maatschappij waarin het gemeengoed is om te beweren dat er niet zoiets bestaat als een objectieve waarheid; kortweg aangegeven met de Engelse term *post-truth* samenleving. Waarheid wordt gezien als niet meer dan een perspectief. Zo zie jíj het, een ander kan het anders zien. De conclusie die dan vervolgens getrokken wordt, is dat iedereen zo zijn eigen waarheid kan hebben. Hoe zijn we in deze situatie terechtgekomen? Dat heeft te maken met de nadruk op gevoel en emotie. Eerder was het zo dat het verstand onze emoties corrigeerde, nu is het zo dat het verstand onze emoties moet onderbouwen. De emoties zelf staan buiten de discussie. Zij vormen de basis voor wat waar is en wat niet. Simpel gezegd: ‘Ik voel het zo, dus het is zo’ en vervolgens zoek ik met mijn verstand naar ‘argumenten’ en ‘feiten’ om dit te onderbouwen. Dit is ook een van de oorzaken waardoor in onze postmoderne tijd zogenaamde complottheorieën zo welig tieren. Deze theorieën hebben één ding gemeen: ze berusten niet op feitelijkheid, maar op gevoel en emotie, waar dan allerlei ‘feiten’ bij gezocht zijn (die op het internet te kust en te keur te vinden zijn).

Nu moet het ons niet verbazen dat deze tijdgeest, die ik hierboven kort weergegeven heb, ook de kerk niet voorbijgaat.

Dat wordt verwoord in een artikel in *Onderweg*. Daarin wordt de situatie in de drie G-kerken (CGK, GKv, NGK) als volgt geschetst: 'Stilzwijgend neemt men afstand van tal van zaken die eerder vaststonden als een zaak van absolute waarheid, stevig gefundeerd op de Bijbel en de daaruit afgeleide uitgangspunten.' Geconstateerd wordt dat we, ook in de kerk,

Wat mij zo verbaast, is dat hier kritiekloos met de mainstream wordt meegegaan

zijn beland in het 'klimaat van het relatieve'. Dit wordt als een gegeven beschouwd, waaruit de conclusie getrokken moet worden dat we elkaar in de kerk niet meer moeten vastpinnen op absolute waarheidsclaims. We moeten erkennen 'dat de waarheid niet zo absoluut en objectief is' als we vroeger dachten.[2] Maar is dit zo? Wat mij zo verbaast, is dat hier kritiekloos met de mainstream wordt meegegaan.

Ieder zijn eigen Bijbel

Want waar brengt dit ons? Als we in de kerk meegaan in het postmoderne denken, dan verandert dit onze kijk op de Bijbel en het lezen ervan. Dan wordt de Bijbel niet meer dan een boek vol verhalen die je inspireren en waaruit je kunt putten om het in te passen in je eigen verhaal. Zoals het internet gebruikt wordt als een vijver waaruit je argumenten kunt vissen die je eigen gevoel en idee onderbouwen. Een voorbeeld van zo'n veranderde kijk op de Bijbel is te vinden in een essay dat geschreven is door Jacobine Geel. Het heeft de veelzeggende titel: *Vele kamers. Mijn weg door de Bijbel*.[3] Met waardering wijst ze op de volgens haar geslaagde film van Mark Dornford-May uit 2007. De geschiedenis van Jezus krijgt in deze film namelijk een gloednieuwe dimensie, overgebracht naar de eenentwintigste eeuw. Het is niet allemaal volgens de Bijbel, maar dat is niet erg. 'Niets is helemaal volgens het boek, maar juist daardoor wordt aan de essentie van het verhaal op een bijzondere manier rechtgedaan.' Als voorbeeld noemt ze het feit dat in de film de chronologie van kruis en graf wordt omgekeerd. 'Jezus wordt vermoord en in een haastig gegraven kuil gegooid. Om even later door zijn leerlingen en moeder opgegraven te worden en, niet weggemoffeld maar zichtbaar voor iedereen, gehangen aan een kruis.' Volgens Jacobine Geel is dit een mooi en goed voorbeeld waardoor zij in het lijden van Jezus op de een of andere manier een zin kan ontdekken: 'een mens aan het kruis als teken van opstandigheid, onverzettelijkheid en hoop'.[4] Het feit dat iets tegen de Bijbel ingaat, wil volgens haar dus nog niet zeggen dat het minder waar is. Het gevolg van deze gedachte is echter dat iedereen zo zijn eigen Bijbel kan hebben.

Waarheid?

Tegen de achtergrond van deze tijdgeest en deze opvattingen die vandaag verdedigd worden, lijkt het mij gevaarlijk om nu te benadrukken dat wij geen boekgeloof hebben. Immers, daarmee stuur je jezelf en de ander hetzelfde moeras in als dat waarin we als maatschappij terechtgekomen zijn. Wat voor de maatschappij geldt, namelijk dat iedereen zijn eigen waarheid heeft, geldt dan ook in de kerk. Want als we geen boekgeloof hebben, dan kan iedereen het zijne of hare beweren over God, over Jezus, over de kerk, over het christenleven, over de toekomst enzovoort. We zullen juist daarom in onze tijd moeten opkomen voor het belang van de Bijbel voor ons geloof.

We zullen juist in onze tijd moeten opkomen voor het belang van de Bijbel voor ons geloof

En dat begint daarmee dat we als christenen niet naïef moeten meegaan met de gedachte dat er geen objectieve waarheid zou zijn. Dat op basis van de Bijbel niets absoluuts meer te zeggen is. We zullen juist kritisch tegen de tijdgeest

1 Bas Heijne, *Mens/*onmens. *Essay*, Amsterdam 2020.

2 *Onderweg*, jrg. 6, nr. 15, p. 7, 8 en 9.

3 Jacobine Geel, *Vele kamers. Mijn weg door de Bijbel*, Heerenveen/Baarn 2020. Dit essay is verschenen in het kader van de Maand van de Bijbel 2020.

4 Jacobine Geel, *Vele kamers*, p. 39-41.

moeten ingaan. Overigens hoeven we deze strijd niet alleen te voeren. Ook door verschillende filosofen wordt de wijdverbreide bewering dat we absolute waarheidsclaims zouden moeten loslaten, kritisch tegen het licht gehouden. Ik geef twee voorbeelden.

Andreas Kinneging wijst erop dat alle waarheidsontkenners in hun dagelijks leven zonder meer ervan uitgaan dat er een absolute waarheid bestaat. Hij zegt: 'Ik nodig iedere waarheidsontkenner uit midden op de snelweg te gaan staan en, onder het motto "de waarheid bestaat niet", daar te blijven staan als er een vrachtwagen op hem afkomt.'[5]

En Sebastien Valkenburg ontleedt in zijn *Op denkles* de gedachte dat 'iedereen zijn eigen waarheid heeft' en dat het daarmee onmogelijk is om vast te blijven houden aan zoiets als dé waarheid. Met één beweging haalt hij deze gedachte onderuit door te wijzen op Diederik Stapel en Lance Armstrong. Als er geen objectieve waarheid bestaat, dan is het niet te verklaren waarom de collectieve woede zo ontbrandde toen beide mannen tegen de lamp liepen. Zoals Valkenburg aangeeft: 'Hun beider carrières waren gebaseerd op leugens. Stapel en Armstrong namen met andere woorden een loopje met de waarheid. Maar hé, dat is toch geen reden om boos of verontwaardigd over te raken? De waarheid bestaat immers toch niet.'[6] Al deze voorbeelden laten zien dat we in ons dagelijks leven er toch ook van uitgaan dat er wel degelijk zoiets

Er bestaat wel degelijk zoiets als een objectieve waarheid

bestaat als een objectieve waarheid. Een waarheid die gekend kan worden en die er is, ongeacht wat ik ervan vind of hoe ik erover denk.

Waarheid!

Een volgende stap is om in dit licht de Bijbel te bezien. Als God bestaat, dan is het mogelijk dat Hij mensen in dienst genomen heeft om ons via hun woorden in de Bijbel objectieve waarheden te openbaren. Om hier een van de meest bekende waarheden te noemen: 'Wie in de Zoon gelooft heeft eeuwig leven, wie de Zoon niet wil gehoorzamen zal dat leven niet kennen; integendeel, Gods toorn blijft op hem rusten' (Joh. 3:36). Dit is geen perspectief in de zin van: 'zo zou je erover kunnen denken, maar je kunt er ook anders tegen aankijken.' Nee, wat hier gezegd wordt, is een waarheid die absoluut is; zo is het en niet anders. En degenen die het ontkennen of hier niet aan willen, zullen eens ondervinden dat het waar is; dat Gods toorn op hen rust. Zoals diegene die op de snelweg gaat staan en vroeg of laat zal ondervinden dat hij onder het mom van 'er is geen waarheid' een leugen heeft omarmd, omdat hij overreden wordt door een vrachtwagen. Zo openbaart de Bijbel ons goddelijke waarheden die we vroeg of laat zullen moeten erkennen.

De Bijbel openbaart ons goddelijke waarheden die we vroeg of laat zullen moeten erkennen

Deze goddelijke waarheden betreffen niet alleen onze verlossing, maar ook Gods wil over hoe wij Hem moeten dienen. Zoals artikel 7 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis dat voor ons kernachtig heeft samengevat. We belijden 'dat deze Heilige Schrift de wil van God volkomen bevat en voldoende leert al wat de mens moet geloven om behouden te worden'. In de Bijbel vind je de waarheid over onze verlossing. Maar de belijdenis vervolgt dan met: in de Heilige Schrift 'heeft God uitvoerig beschreven op welke wijze wij Hem moeten dienen'. De Bijbel is dus ook Gods boek waardoor wij kunnen weten wat Hij van ons vraagt. Ook dit is van belang om te benadrukken, omdat het alles te maken heeft met het tweede gebod. De Here verbiedt in dat gebod dat wij Hem vereren naar óns beeld. Niet wíj bepalen wat de maat is hoe God 'eruitziet' en hoe Hij gediend wil worden, maar we moeten Hem dienen volgens de maat die Hijzelf ons gegeven heeft. De Heidelbergse Catechismus vat het mooi samen: 'God eist in het tweede gebod van ons dat we Hem op geen andere wijze vereren dan Hij in zijn woord bevolen heeft!' (HC, zd. 35).

Als je op een autoweg gaat staan terwijl er een vrachtwagen aankomt, is het gevolg dat je wordt overreden. Maar het onjuist en verkeerd dienen van de Here is mogelijk zonder dat dat op dit moment verkeerd voelt of anderszins direct een slechte uitwerking heeft. Of om het nog ingewikkelder te maken: het verkeerd dienen van de Here kan op dit moment voor ons gevoel en idee juist zelfs een goede uitwerking hebben en

daarmee een bevestiging dat het dus niet fout kán zijn. Zoals het volk Israël onderaan de Sinaï via een gouden kalf de Here wilde vereren. Dat was oprecht en gemeend, het voelde goed, bijna het hele volk was enthousiast. Toch was het niet goed; integendeel, het was onjuist, het was onwaar. Dat liet de Here toen zien en voelen. We leven in de tijd van genade. Maar dat wil niet zeggen dat dit gebod nu van zijn scherpe kantjes is ontdaan, en dat een verkeerd dienen van de Here in onze tijd zonder gevolgen zou zijn.

Gods Woord

We vereren geen boek. In die zin kun je zeggen dat wij geen boekgeloof hebben. Maar voor ons christenen is het boek van God wel van het allergrootste belang. Het is het Woord van God. Daar staat alles in wat voor ons nodig is om te weten voor onze verlossing. God heeft ervoor gezorgd dat het zwart-op-wit geschreven staat. God is de auteur op de achtergrond. Dit vraagt van ons dat we de Bijbel als een geheel lezen en bij onze uitleg rekening houden met alle Schriftgegevens (tota Scriptura). En daarnaast dat we beducht zijn voor een eigenmachtige uitleg waarbij wij onze eigen mening aan de Bijbel opdringen en hem laten buikspreken. De Bijbel is beslissend voor datgene wat God van ons vraagt (sola Scriptura). Zoals Paulus heeft gezegd: 'Elke schrifttekst is door God geïnspireerd en kan gebruikt worden om onderricht te geven, om dwalingen en fouten te weerleggen, en om op te voeden tot een deugdzaam leven' (2 Tim. 3:16). We mogen God dankbaar zijn dat Hij ervoor gezorgd heeft dat zijn Woord op schrift is gesteld. Op deze manier kan iedereen absoluut zeker weten hoe we gered kunnen worden én hoe God gediend wil worden. Dat moet in onze tijd, meer dan ooit, benadrukt worden. ■

God heeft ervoor gezorgd dat het zwart-op-wit geschreven staat

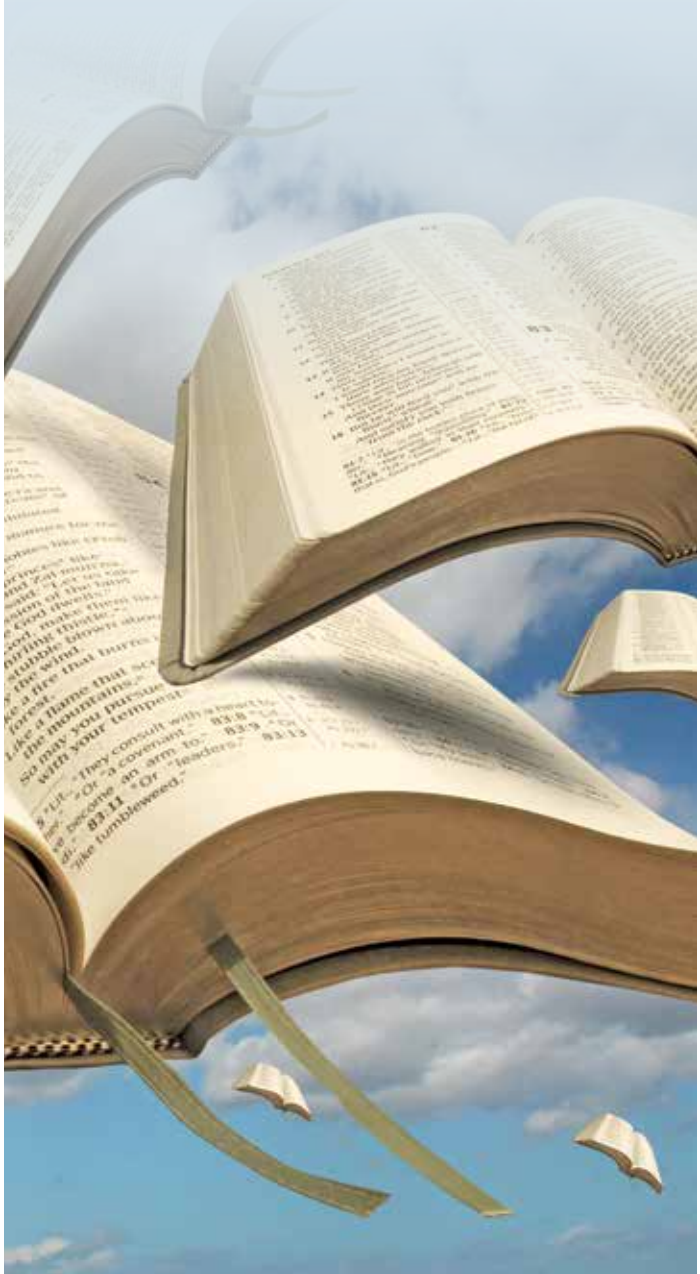

5 Andreas Kinneging, *Je mag zeggen wat je denkt. Als je maar hetzelfde denkt als iedereen*, Amsterdam 2020, p. 170.

6 Sebastien Valkenburg, *Op denkles. Hoe wapenen we ons tegen 'Iedereen heeft zijn eigen waarheid' en andere modieuze denkbeelden*, Amsterdam 2015, p. 25.

TEKST
WIM
DE VRIES

BEELD
PIOTR
ADAMOWICZ

MILIEUVERONTREINIGING EN RENTMEESTERSCHAP

Het besef dat de mens verantwoordelijkheid draagt voor zijn omgang met de aarde, wordt momenteel vrij breed gedeeld door christenen en niet-christenen. Het besef dat we door onze westerse, ongebreidelde consumptie een wissel trekken op de leefbaarheid van de aarde, leeft ook breed. Maar hoewel de signalen er al lang waren, is daar pas de laatste decennia echt breed aandacht voor gekomen.

Verantwoordelijkheid voor de aarde

Sinds de jaren zestig verschenen er verschillende boeken over duurzaamheid die een enorme invloed hadden. In het boek *Silent Spring* sloeg Rachel Carson in 1962, nu bijna zestig jaar geleden, alarm over het gebruik van bestrijdingsmiddelen. Haar boek begint met 'A fable for tomorrow', over een stadje in het hart van Amerika, waar langzaamaan allerlei ellende verschijnt, zoals een stille lente omdat er geen vogels meer fluiten en tsjilpen. Carson beschrijft de verstrekkende gevolgen van het gebruik van pesticiden, met name van DDT, op het milieu. Destijds werd veelal gedacht dat het alleen schadelijk was voor insecten en dat gewervelde dieren er nauwelijks last van hadden. DDT hoopt zich echter ook op in bodem, plant en dier, wordt slechts langzaam afgebroken en blijft jarenlang schadelijk. Het boek wordt wel gezien als het begin van de milieubeweging en heeft bijgedragen aan het verbod op het gebruik van DDT.

Een volgende mijlpaal is het rapport *Grenzen aan de groei* ('The Limits to growth') van de Club van Rome, dat in 1972 het licht zag. Het heeft grote invloed gehad op het milieubewustzijn. In deze studie wordt uitgegaan van de toen bestaande groeitrends van wereldbevolking, industrialisatie, voedselproductie, vervuiling en uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Eerst werden de ontwikkelingen tussen 1900 en 1970 vastgesteld en vervolgens werd, onder verschillende aannames en met gebruik van modellen, berekend wat een voortzetting daarvan zou betekenen.

Een onderzoek uit 2008 laat zien dat het zwarte scenario van de Club van Rome een goede beschrijving van de realiteit geeft

De uitkomsten waren schokkend. De natuurlijke hulpbronnen zouden vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw gaandeweg uitgeput raken en dit zou de industriële groei remmen. De bevolkingsomvang en vervuiling zouden nog enige tijd toenemen, maar door de verslechtering van de voedselvoorziening en de gezondheidszorg zou de bevolkingsgroei halverwege de eenentwintigste eeuw teruglopen. Critici stelden dat het rapport onvoldoende aandacht had voor de mogelijkheid om met behulp van nieuwe technologieën het doemscenario af te wenden. Maar een onderzoek uit 2008 van Graham Turner, dat de werkelijke ontwikkelingen tussen 1970 en 2000 vergeleek met de voorspelde, laat zien dat het zwarte referentiescenario tot dan toe een goede beschrijving van de realiteit geeft.

Het rapport *Onze gezamenlijke toekomst* ('Our Common Future') uit 1987 van de World Commission on Environment and Development (WCED) is een derde mijlpaal. Het wordt ook wel Brundtland-rapport genoemd, naar de voorzitster van deze commissie, de toenmalige Noorse premier Gro Harlem Brundtland. De belangrijkste conclusie van het rapport was dat de mondiale milieuproblemen het gevolg waren van de armoede in het ene deel van de wereld, en van de niet-duurzame consumptie en productie van het andere deel van de wereld. Dit rapport introduceerde het begrip 'duurzame ontwikkeling' en ook de veel aangehaalde definitie: een 'ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder de mogelijkheden voor toekomstige generaties in gevaar te brengen'.

Christendom en milieuverontreiniging

De rol van christenen in de aantasting van de schepping is niet onomstreden. Volgens sommigen is de ecologische crisis grotendeels te wijten aan het christendom. Het was de boodschap van de Amerikaanse historicus Lynn White jr. In december 1966, dus al voor het rapport van de Club van Rome, hield hij een rede op de jaarvergadering van de American Association for the Advancement of Science, een grote vereniging van wetenschappers. De rede werd in 1967 gepubliceerd in het wereldberoemde wetenschappelijke tijdschrift *Science*, onder de titel: 'De wortels van de ecologische crisis'. White stelde dat de christelijke levensovertuiging de oorzaak van de milieucrisis is, omdat die de mens en zijn heil centraal stelt, en de mens de aarde mag exploiteren. Westerse wetenschap en technologie zijn volgens hem gebouwd op de christelijke leer van de verhouding tussen mens en natuur, die zegt dat de mens geen deel is van de natuur maar boven haar staat. We zijn superieur en kunnen de natuur naar believen gebruiken. Dit in tegenstelling tot het oude heidendom en het boeddhisme waar mens en natuur één zijn. Een citaat laat zien hoe White tegen het christendom aankeek: 'Our present science and our present technology are so tinctured with orthodox Christian arrogance toward nature that no solution for our ecologic crisis can be expected from them' ('Onze huidige wetenschap en technologie zijn zo gekleurd door orthodox christelijke arrogantie t.o.v. de natuur dat van hen geen oplossing voor onze ecologische crisis verwacht kan worden'). Meer van deze wetenschap en technologie gaan ons dan ook niet helpen in de ecolo-

gische crisis, aldus White. We hebben een nieuwe religie nodig, of moeten onze oude opnieuw doordenken.

Deze rede riep veel discussie op. In 1973 reageerde Francis Schaeffer met het boekje *Pollution and the Death of Man*, in het Nederlands vertaald als *Milieuvervuiling en de dood van de mens*. Hij verdedigt het bijbelse gedachtegoed dat de natuur niet heilig is, maar dat een christen deze aarde behandelt met respect omdat God, als Schepper, er de Eigenaar van is. Natuur, biodiversiteit en leefomgeving hebben hun waarde als schepping van God. De rechtvaardige kent het leven van zijn beest en de schepping roept ertoe op God te loven. Het is daarom niet om het even hoe wij hierin handelen. De Bijbel zegt dat de schepping lijdt onder de zonden van de mens (zie bijv. Hos. 4:3). Een soortgelijk geluid vind je bij Alistair McGrath in het boek *The reenchantment of nature* uit 2002. Volgens hem staat de gedachte dat deze wereld door de mens mag worden geëxploiteerd, juist haaks op het christendom. Het is een typisch product van de Verlichting.

De rede van White is terecht weerlegd als hoogst eenzijdig. Toch moet helaas gezegd worden dat christenen niet altijd aandacht hebben gehad voor de gevolgen van hun daden voor het milieu en de natuur. Relatief veel orthodoxe christenen, met name in Amerika maar ook in Nederland, zijn zeer consumptief ingesteld en bagatelliseren de milieuproblemen die daarvan het gevolg zijn. Plastic in de oceaan valt natuurlijk moeilijk te ontkennen, maar bij klimaatproblemen is (of lijkt) dat makkelijker. Onder de zogenaamde klimaatontkenners zit een relatief groot aantal orthodoxe christenen. Zoals een predikantsvrouw in Australië, die eens tegen mij zei: 'Do you believe that Al Gore, the Lord is in control.' Al Gore is degene die de wereld rondging met de documentairefilm *Een ongemakkelijke waarheid* ('An inconvenient truth'), waarin hij wijst op de oorzaken en gevolgen van klimaatverandering. Niet altijd even wetenschappelijk en soms uitvergroot, maar het gaat me om de gedachte van deze predikantsvrouw: wij nietige mensen kunnen geen invloed hebben op het klimaat, want dat bepaalt God. En als het al zo mocht zijn, God zal de aarde uiteindelijk zuiveren en herstellen en dus is het relatief onbelangrijk. Opvallend genoeg wordt zoiets niet gezegd over veel andere zonden die er ook niet meer zullen zijn op de nieuwe aarde.

Gods schepping en Gods geboden

Christenen die moeite hebben met de in hun ogen overmatige aandacht voor het milieu, wijzen op het gevaar dat die een hype kan worden. Milieubederf krijgt dan meer aandacht dan de noodzaak van de verzoening van onze zonden en de rechtvaardiging. En die zijn toch het hart van het christelijk geloof. Die waarschuwing is terecht. Aandacht voor duurzaamheid, in de zin van zorg voor Gods schepping, moet geen apart elfde gebod worden, maar het moet ingebed zijn in het besef dat deze wereld en ons bezit van God zijn. Het heeft alles te maken met het vierde gebod (rusten van de economie), het achtste gebod (geen roofbouw) en het tiende gebod (geen hebzucht met overconsumptie als gevolg).

De definitie van duurzaamheid als 'een omgang met de aarde die aansluit op onze behoeften zonder de behoeften van toekomstige generaties in gevaar te brengen' past goed bij Genesis 2:15 (HSV): 'De HEERE God nam de mens, en zette hem in de hof van Eden om die te bewerken en te onderhouden.' Calvijn schrijft hierover: 'Wie een akker bezit moet toezien dat hij de grond door zorgeloosheid niet uitgeput laat worden, maar hij moet er zich op toeleggen om hem zó aan de nakomelingen over te leveren als hij hem heeft ontvangen, of nog beter verzorgd.' Hij wijst erop dat de mens Gods rentmeester is. We mogen niet 'door misbruik bederven wat God wil, dat bewaard wordt'. God heeft ons geschapen om ons in Hem te verheugen en zijn schepping te bewaren. Maar door de zondeval kwam het bederf. Dat is niet alleen een breuk tussen God en mens en tussen mensen onderling, maar ook tussen de mens

Aandacht voor duurzaamheid moet geen apart elfde gebod worden, maar ingebed zijn in het besef dat deze wereld en ons bezit van God zijn

Rentmeesterschap is een christelijk begrip. Het betekent dat je aan iemand verantwoording schuldig bent

en de schepping. Door onze zonde is de 'ganse schepping in barensnood tot nu toe'. Als wij de aarde uitputten en de natuur geweld aandoen, louter om economisch gewin, is dat zonde voor God. Want God is de eigenaar van al het geschapene: 'De aarde is van de HEERE en al wat zij bevat, de wereld en wie er wonen' (Ps. 24:1). De verlossing door Christus omvat dan ook herstel van de relatie met God, tussen mensen onderling en tussen mens en schepping. En op de nieuwe hemel en de nieuwe aarde zal geen dood of verderf meer zijn, ook niet in het dierenrijk.

Rentmeesterschap en pelgrimage

Verantwoordelijkheid voor deze aarde wordt soms ook door niet-christenen ingevuld met het begrip rentmeesterschap. Maar ten diepste is dat een christelijk begrip, want het betekent dat je aan iemand verantwoording schuldig bent. God is de eigenaar van al het geschapene en Hij geeft ons als Schepper en Onderhouder het leven, verstand, gaven en bezit. Hij is het die 'aan allen het leven, de adem en alle dingen geeft' (Hand. 17:25b). Hij geeft inzicht en verstand: 'De HEERE geeft immers wijsheid, uit Zijn mond komen kennis en inzicht' (Spr. 2:6). Hij geeft gaven, want 'Elke goede gave en elk volmaakt geschenk is van boven en daalt neer van de Vader der lichten, bij Wie er geen verandering is, of schaduw van omkeer' (Jak. 1:17). Hij geeft bezit, zoals David dat verwoordde toen hij bij de voorbereiding van de tempel de opgehaalde gaven bracht: 'Want van U is alles, en uit Uw hand hebben wij het U gegeven' (1 Kron. 29:14). Daarom zijn wij wat betreft de omgang van al die gaven verantwoording schuldig aan God.
Maar dat geldt ook van deze aarde, die Gods schepping is. God is de Eigenaar: 'De aarde is van de HEERE en al wat zij bevat, de wereld en wie er wonen' (Ps. 24:1). In berijmde vorm zingen we het zo prachtig: 'Al 'd aard en alles wat zij heeft (aan delfstoffen, bergen, rivieren, ravijnen), met al wat zich beweegt (aan vogels, vissen en kruipende dieren) en leeft (van micro-organismen tot hogere planten) zijn het wettig eigendom des Heeren.'
In de Bijbel worden hebzucht, verspilling en verkwisting dan ook scherp veroordeeld. In zijn uitleg van Genesis 2:15 schrijft Calvijn verder: 'Zullen we spaarzaam en vlijtig zijn ten opzichte van de goederen die God ons te genieten geeft, dan dienen we te bedenken dat we over alles wat wij bezitten, Gods rentmeester zijn. Dan zullen we ons niet lichtzinnig gedragen of door misbruik bederven wat God wil, dat bewaard wordt.'

Wij, mensen, hebben de aarde in bruikleen gekregen. Over het beheer van Gods schepping moeten we verantwoording afleggen aan de Eigenaar, God zelf. De mens moet de aarde bouwen en mag daarvoor bijvoorbeeld bodemschatten gebruiken. De Bijbel noemt het gebruik van verschillende metalen, ook voor de eredienst. In Job 28 wordt expliciet gewezen op het delven van goud, zilver, ijzer en koper 'uit het gesteente der donkerheid'.
De mens moet echter de aarde ook bewaren. Daarom is het gebruik van de schepping begrensd. We hebben geen absoluut recht op het gebruik van schaarse grondstoffen. In het Oude Testament wordt het landgebruik onder de mozaïsche wetgeving begrensd. Sabbat en sabbatsjaar gelden ook voor het gebruik van landbouwgrond. Voor het volk Israël werd het vruchtgebruik beperkt. Een deel van de oogst moest overgelaten worden voor armere mensen.

Er is een overvloed aan bewijs dat de huidige westerse wijze van ongebreideld consumeren en produceren leidt tot uitputting van grondstoffen en tot milieuproblemen op regionale schaal en op wereldschaal. Het besef dat dit zo niet kan doorgaan leeft vrij breed. Maar voor een christen gaat die zorg dieper. Want hij beseft, of dient te beseffen, dat hij rentmeester is van deze aarde en God de Eigenaar. Daarom mogen en moeten christenen in hun levensstijl het voorbeeld geven.
Ik leerde als kind nog bidden: 'Leer ons voor overdaad ons wachten, opdat we ons gedragen zoals het behoort.' Om dat gebed in praktijk te brengen, moeten we beseffen dat we hier op doorreis zijn en door genade weten dat de reis gaat naar de stad die fundamenten heeft. Dat was dan ook de volgende zin in dat gebed: 'Doe ons het hemelse betrachten.' Laat het laatste ons verlangen zijn. ■

Dr. ir. Wim de Vries is persoonlijk hoogleraar aan de Leerstoelgroep Milieusysteemanalyse van Wageningen Universiteit. Zijn leerstoel richt zich met name op de effecten van stikstof op voedselproductie, milieu en klimaat. Hij is daarnaast lid van de Commissie Opleiding en Vorming van de Hersteld Hervormde Kerk en van de Raad van Commissarissen van het Reformatorisch Dagblad.

TEKST
RUFUS
POS

BEELD
TASHKA2000

VIRUSWAARHEID EN HOLOCAUST

Elk woord, ja, zelfs de waarheid kan als leugen gebruikt worden. De vader van alle leugen is sluw

(Bron: AFP Factcheck Nederland)

In de tijd dat ik deze column schrijf, merk je hier en daar wat pogingen om ons stil te doen staan bij een inktzwarte bladzijde uit onze recente geschiedenis: de Holocaust. Uit alles blijkt echter dat de aandacht voor de Covid-19 ongemakken zich niet of nauwelijks laat verdringen door de afschuwelijke ellende die onze joodse medeburgers in het verleden is overkomen. De media trakteren ons liever op een oneindig aantal beelden van de 'eerste prik' dan op beelden uit concentratiekampen, die ons kunnen leren dat ook vandaag het discrimineren en ontmenselijken van (minderheids)groepen zomaar slecht kan aflopen. Uit een indrukwekkende film als 'Denial' (ontkenning) blijkt dat er tot op de dag van vandaag nog altijd mensen zijn die zelfs de Holocaust als niet gebeurd beschouwen.

De naam Auschwitz staat symbool voor de vernietiging van de joden door het nationaalsocialisme. Deze beweging werd gekenmerkt door de leugen. Wie kan het verzinnen om de toegangspoort tot het vernietigingskamp Auschwitz te 'versieren' met de woorden 'Arbeit macht frei'?! Ik neem aan dat degenen die gedwongen werden door deze poort te gaan, weinig hoop hebben geput uit deze voornamelijk voor de buitenwereld bestemde woorden. 'Arbeit macht frei.' Op zich is dit natuurlijk geen leugen. Door te werken kun je je inderdaad vaak wel vrijmaken van bindingen en verplichtingen die je gemakkelijk in slavernij houden. Maar deze uitspraak *werd* natuurlijk wel een leugen zodra ze bevestigd werd boven de ingang van een vernietigingskamp.

De burgemeester van de Belgische stad Mechelen liet op de gevel van de hal waar vaccinaties tegen Covid-19 worden aangeboden, de volgende slogan aanbrengen: 'Hier herwinnen wij onze vrijheid.' Een duidelijke boodschap aan de bevolking van Mechelen. Onderstreping van het grote belang van vaccinatie en een indringende oproep aan twijfelaars.
Deze burgemeester ontving naar aanleiding van die woorden een bericht via Facebook. Dat bericht bevatte twee foto's. Op de bovenste foto stond de Mechelse priklocatie met op de gevel de woorden: 'Hier herwinnen wij onze vrijheid.' Daaronder stond een foto met het bekende toegangshek van kamp Auschwitz met de woorden: 'Hier gewinnen wir unsere Freiheit.' Daaronder stond de vraag: 'Burgemeester, kan u even checken of deze al niet eerder gebruikt werd in een reclamecampagne? Hij komt mij op een of andere manier bekend voor!'

Deze Facebookpost werd honderden keren gedeeld en voorzien van uitroepen van mensen die werkelijk geschokt waren. Nee, niet omdat de woorden op de foto van het toegangshek van Auschwitz overduidelijk gemanipuleerd waren. Daar hadden ze geen oog voor! Ze waren geschokt omdat door deze twee foto's hun ogen plotseling opengegaan waren voor de 'waarheid' dat de Belgische overheid met haar vaccinatiecampagne blijkbaar een tweede Holocaust op het oog heeft. Vaccinatie tegen deze, naar hun mening over het paard getilde griep heeft geen ander doel dan ons tot slaaf te maken van een systeem dat ons slechts wil gebruiken en ons daarna zal vernietigen.

Zo zien we dat elk woord, ja, zelfs de waarheid als leugen gebruikt kan worden. De vader van alle leugen is sluw. Hij kan zich zelfs voordoen als een engel van het licht. Daarom blijft het Woord van onze Heiland zo belangrijk: 'Wanneer u bij mijn woord blijft, bent u werkelijk mijn leerlingen. U zult de waarheid kennen, en de waarheid zal u bevrijden' (Joh. 8:31-32).

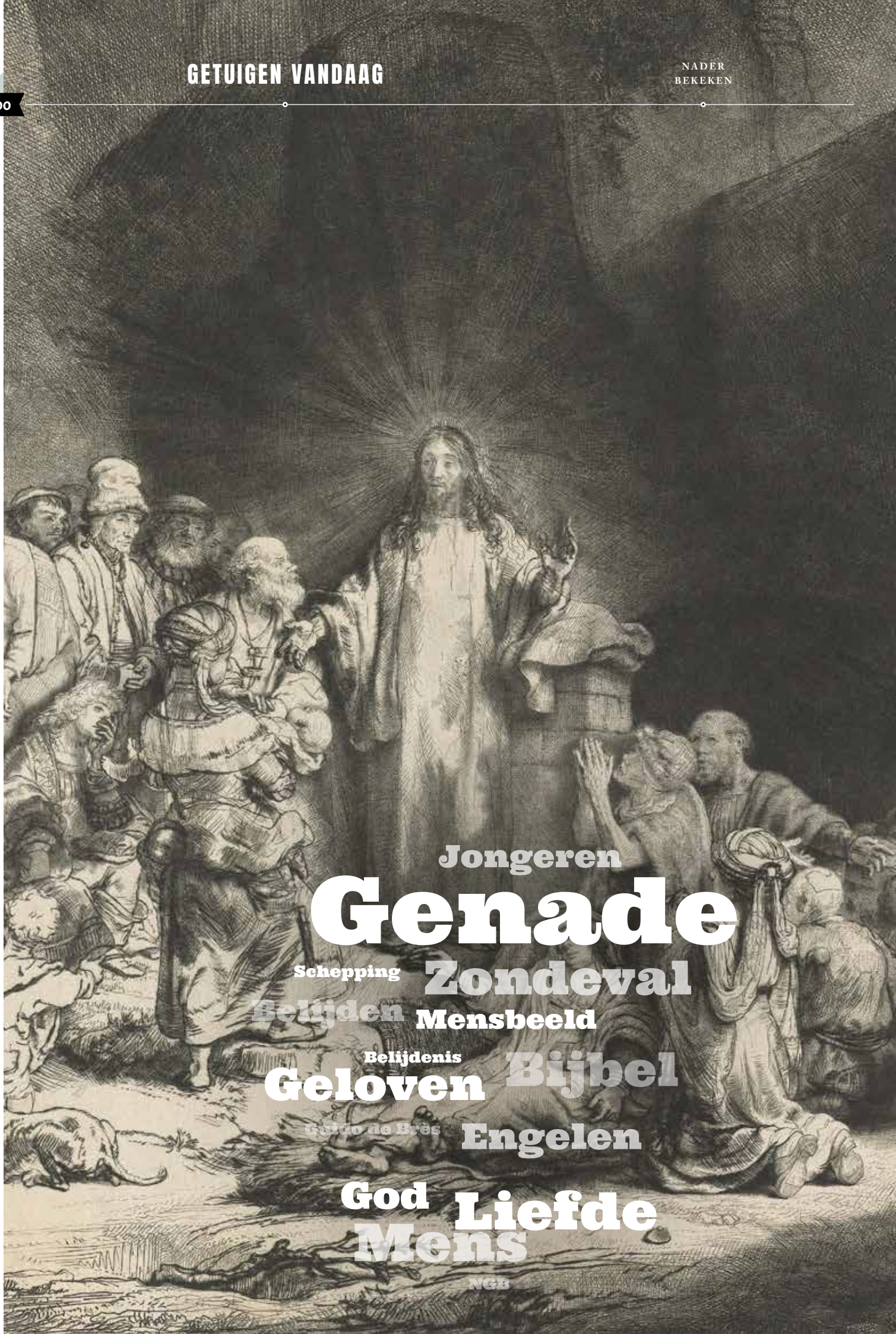
Jongeren
Genade
Schepping
Zondeval
Belijden
Mensbeeld
Belijdenis
Geloven
Bijbel
Guido de Brès
Engelen
God
Liefde
Mens
NGB

Wat heb je aan al die heiligen?

Sinds anderhalf jaar wonen wij in Oostenrijk. De meerderheid is hier rooms-katholiek. De meeste mensen gaan niet zo vaak naar de kerk, maar zijn wel lid van de kerk. Dat Oostenrijk een katholiek land is, valt ook op in het straatbeeld. Op bijna elke straathoek vind je wel een kapelletje of een beeld van een heilige. Midden in lange tunnels zie je een klein standbeeldje van de heilige Barbara. 'Wat heb je daaraan?', zou je je kunnen afvragen.

Mijn vrouw wandelt regelmatig met een Oostenrijkse vrouw door de omgeving. Die legt haar uit wat je aan al die heiligen hebt. Voor elke situatie is er wel een heilige. Als je iets kwijt bent geraakt, moet je de heilige Antonius aanroepen. Als je gaat timmeren, moet je de heilige Jozef aanroepen. Je weet wel, de timmerman. Deze heiligen vormen een soort tussenstap naar God toe. Zo werkt dat voor veel katholieken.

Wat moet je daarvan vinden? Wat zegt de Bijbel erover? Wat zegt de gereformeerde belijdenis ervan? Guido de Brès brengt het in artikel 26 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zo onder woorden:
Wij geloven dat wij geen toegang hebben tot God dan alleen door de enige Middelaar en Voorspraak Jezus Christus, de rechtvaardige. Hiertoe is Hij mens geworden en heeft Hij de goddelijke en menselijke natuur verenigd, om ons mensen toegang te geven tot de goddelijke majesteit. Anders zou de toegang voor ons gesloten zijn.

Rembrandt, *Honderdguldenprent*

Guido de Brès kende het bidden tot de heiligen uit zijn eigen leven en omgeving. Daarom wijdt hij er ook een lang artikel aan. Daarnaast is er de rooms-katholieke gewoonte om tot Maria te bidden. Maar heeft dat zin? Is dat bijbels? Was dat de bedoeling? Ben je misschien geloviger als je niet alleen tot God bidt, maar ook tot heiligen?

Heer, waar dan heen?
Tot U alleen!

Guido de Brès is er duidelijk over: *Het is dus enkel gebrek aan vertrouwen dat geleid heeft tot de gewoonte om de heiligen te onteren in plaats van hen te eren. Want men doet wat zij nooit gedaan of begeerd hebben, maar wat zij onophoudelijk volgens hun plicht verworpen hebben, zoals uit hun geschriften blijkt.*

Het is helemaal niet bijbels om tot heiligen te bidden. En Maria heeft nooit gewild dat mensen tot haar zouden gaan bidden. We hebben haar bemiddeling niet nodig. Jezus Christus is onze (Be)middelaar. Hij heeft de weg naar de Vader geopend. Hij leerde ons bidden: Onze Vader.

Waarheen dus? Niet naar de heiligen, maar zoals dat mooie gezang zegt:

Heer, waar dan heen?
Tot U alleen!
Gij zult ons niet verstoten.
Uw eigen Zoon
heeft tot uw troon
de weg ons weer ontsloten.

OM TE DOEN:

1. Ken jij rooms-katholieke mensen? Vraag ze of ze weleens tot Maria of de heiligen bidden.
2. Wil je meer vanuit de Bijbel over dit onderwerp lezen? Lees dan de volgende bijbelgedeeltes: Hebreeën 4:14-16; 7:24 en Johannes 14:6; 16:23.

TEKST
HANS
DE WOLF

BEELD
MZW

Uitleg van een bijbelgedeelte

Over herders en schapen, in de Bijbel en elders

Als we in de Bijbel schapen genoemd worden, dan vinden we dat al gauw ongemakkelijk. Tenminste, ik neem aan dat u dat ook zo voelt. Want zeg nou zelf: willen wij vandaag nog zo graag een volgzaam schaapje zijn? Bijna iedereen zegt het, tot in de kerk toe: ik regel het zelf, ik kan mijn eigen boontjes wel doppen. En dan bedoel je: ik wil zeker christen zijn, maar ik wil dan wel zelf beslissen hoe ik leef en welke keuzes ik maak in mijn leven.

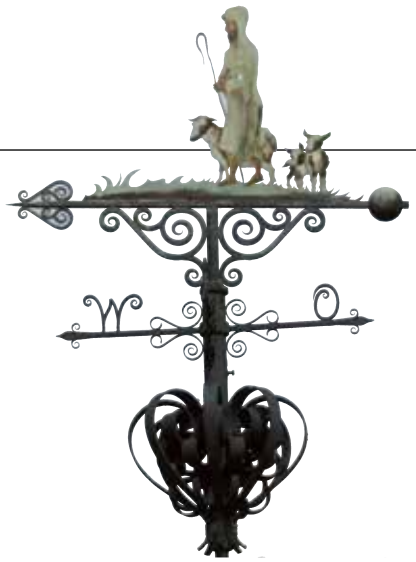

Schapen in de kerk

Die houding lijkt te botsen met gehoorzaamheid aan instanties die het in de kerk of de staat te zeggen hebben en die in de beeldspraak van een kudde de herders zijn. Opvallend is in de Bijbel en de kerkelijke praktijk dat het beeld van de herder doorgaans op de ouderlingen toegepast wordt. Zie artikel B23 van de Kerkorde, waar bepaald wordt dat de ouderlingen met de predikant leiding en herderlijke zorg geven aan de gemeente. Een ouderling doet dus wat een schaapherder naar zijn kudde doet: de weg wijzen, voorgaan, geestelijke voeding aanreiken, zo nodig de stok gebruiken om onwillige dieren in het gareel te brengen. De naam 'herder' (en afleidingen) heeft een vaste plaats gekregen in het taalgebruik van de kerk. Denk maar aan het woord pastor, de ouderling-predikant, en pastorie, de woning van de predikant. Ik denk ook aan de term 'pastoraat' en aan *poimeniek*, een vak bij de theologische opleiding, dat eigenlijk betekent: herderkunde (*poimèn* is het Griekse woord voor herder). Dat is het vak waar je leert om in de zielszorg herderlijk naar de gemeente om te zien, door bezoek, door aandacht, door terechtwijzing en wat maar nodig is.

Als al die zorg onder de noemer van herderschap geplaatst wordt, krijgt die door dit beeldgebruik een bepaalde meerwaarde en een eigen leven, waar soms mensen tegen op botsen. Dat kan erop uitlopen dat een gemeentelid niet van zins is om als een schaapje de aanwijzingen van een ouderling op te volgen.

En zo komen we terug bij de persoon in het begin van dit artikel, die zelf wel zou uitmaken wat zijn keuzes zijn. Dan komt de vraag op: kan het beeld van herder en schapen soms ook overvraagd worden? Of nog verdergaand: heeft dit beeld misschien maar een beperkte reikwijdte en houdbaarheid? Oftewel: is dit beeld cultureel bepaald of heeft het een blijvende geldigheid? Anders gezegd: nu de schaapskudden in Nederland bijna uitgestorven zijn, moeten we dan in de kerk maar ophouden om tegen ouderlingen aan te kijken alsof ze onze leiders zijn en ook ophouden om onszelf als schapen van een kudde te beschouwen?

Een blik in de geschiedenis

Ik stel voor om eerst maar eens een grote stap terug te doen in de geschiedenis en na te gaan hoe deze metafoor ontstaan is. Ik maak daarbij gebruik van een artikel van dr. J.C. de Moor onder de titel 'De goede herder, oorsprong en vroege geschiedenis van de herdersmetafoor', in de bundel *Bewerken en bewaren*, een feestbundel die in 1982 werd aangeboden aan prof. dr. K. Runia bij zijn 25-jarig hoogleraarschap in Geelong, Australië. De aanduiding van een koninklijke figuur als 'herder' kwam al voor in het Oude Testament, maar daar niet voor het eerst, aldus dat artikel. De Moor noemt het voorbeeld van Gudea van Lagasj (rond 2100 v.Chr), die als eerste koning in Mesopotamië de eretitel 'herder' kreeg. Hij regeerde dus ruim een millennium voordat David koning was in Israël. Meer bekend is de Oud-Babylonische koning Hammurapi (ca. 1795-1750) die zichzelf als de herder voor zijn volk zag. In die titel belooft zo'n koning als het ware zijn volk het veilige en welvarende bestaan dat een goede herder biedt die voor zijn kudde zorgt. In Egypte worden koningen vanaf de twaalfde dynastie (ca. 2000-1800) betiteld als herders die de verplichting hebben goed voor hun kudde te zorgen. Die koningen wisten zich door hun god verkozen om hun volk te leiden. Soms konden ook hoge beambten in Egypte de titel 'herder' dragen. Dan ging het dus niet om koningen, maar meer om regenten van lagere orde.

In het oude Nabije Oosten werden de goden vaak met de naam 'herder' betiteld. Ook in het oude Kanaän zal men al vroeg de goden zo aangeduid hebben. In Israël was de voorstelling van de Here als Herder heel gebruikelijk. Psalm 23 is wat dat betreft voldoende bewijs. Het valt trouwens wel op dat koningen van Juda of Israël in het Oude Testament nooit rechtstreeks herders genoemd worden. Waarschijnlijk zag men die naam als concurrerend voor de Here God zelf, die de ware en goede Herder is voor zijn volk.

In Israël en de kerk

Het meest vertrouwd met deze figuurlijke betekenis van het herderschap zijn we via de Bijbel. Laten we daarop nu onze blik richten. Ik wil drie aspecten van het onderwerp belichten, namelijk de herder, de kudde en dan de schapen apart.

Middeleeuws manuscript, *De goede herder*

Ik begin met Jezus, in Wie het herderschap de mooiste uitwerking kreeg. Als Petrus over het gemeenteleven schrijft en over de taken in de kerk, gaat hij ervan uit dat de oudsten in beeldende zin herders zijn, die de kudde moeten hoeden. Maar tegelijk realiseert hij zich dat Jezus ook herder is, maar dan in bijzondere zin. Ter plekke bedenkt hij dan een andere titel voor Jezus: de opperherder (1 Petrus 5:4). De ouderlingen die rekenschap van hun ambtswerk moeten afleggen aan Jezus, worden in de praktijk dan ook wel onderherders genoemd. De taak van zo'n herder is om voor te gaan, om de weg te banen en te wijzen. Tegelijk moet hij zich speciaal bekommeren om twijfelaars en zoekers die liever een andere richting inslaan, net zoals een echte herder een dwalend schaap moet terughalen. Als een herder daarin tekortschiet, kan hij een vermaning of zelfs ontslag tegemoetzien. In Ezechiël 34 is plastisch in beeld gebracht wat er dan kan gebeuren. Het kan zover gaan dat God zelf het herderschap over zijn volk overneemt, zoals uiteindelijk realiteit wordt in de persoon van Gods Zoon als de goede Herder. Naar het voorbeeld van die Herder moeten vandaag de ouderlingen hun dienst inrichten, zoals dat in 1 Petrus 5:1-4 beschreven wordt.

Kudde

Ik kijk vervolgens naar de kudde. Een schaap is een kuddedier en dat is kenmerkend voor de figuurlijke betekenis van dit beeld. Want in de kerk ben je ook met een hele groep samen. In de kerk gaat het altijd om een meervoud, zelfs een veelvoud, dus om een volk. Denk aan de berijming van Psalm 100: 'Wij zijn van Hem in eeuwigheid, zijn volk, de schapen die Hij weidt.' We hebben de plicht om bij elkaar te blijven en samen onze weg te gaan achter de herder(s) aan. Met elkaar vorm je als kerk een *congregatie*, want daarin zit het woord *grex*, dat is Latijn voor 'kudde'. Een goede herder houdt de schapen bij elkaar en brengt ze telkens weer bij elkaar in de stal. Als we dit op de kerk toepassen, voelen we in deze coronatijd dat we een groot deel van het kerk-zijn missen. We mogen niet naar de kerk, zelfs niet met meer dan één lid bij elkaar op bezoek gaan. Eigenlijk doet dat schromelijk tekort aan ons besef van kerk-zijn. Met het risico dat we zelfs verleren wat de kern van kerk-zijn inhoudt. Stel je voor dat een echte herder in Drenthe of op de Veluwe al zijn schapen in een eigen apart hok zou zetten. Wat bleef er dan nog van gemeenschappelijkheid over?

Dan het derde: de schapen op zich, de schapen als individuen. Een echt schaap voelt zich het prettigst (denk ik) als hij of zij meeloopt met de groep. Figuurlijk gezien is dat niet altijd zo. Tegenwoordig willen veel kerkmensen niet puur meeloper zijn. Het kerklid-zijn wordt een meer bewuste keuze. En het kan er zelfs op uitlopen dat iemand om goede redenen uit de kerk vertrekt, omdat hij als schaap in de stem van de menselijke herder niet langer de opperherder herkent. Dan wordt duidelijk dat zo'n kerklid niet langer een kuddedier wil zijn en zelf wil kiezen. En dat kan een betere, maar ook een slechtere keuze zijn.

Zo zie je dat het beeld goede diensten kan doen om je focus op de kerk te richten. Het is een treffend beeld waar God in zijn openbaring gebruik van heeft gemaakt. Tegelijk kent deze metafoor zijn grenzen, want uiteindelijk is het ook maar een beeld. Maar laten we het blijven gebruiken om ons zicht op de kerk scherp te houden. Dan kunnen we niet altijd volgzaam zijn als het om de richting gaat die ambtsdragers wijzen, als we maar wel zoeken wat heilzaam is. ■

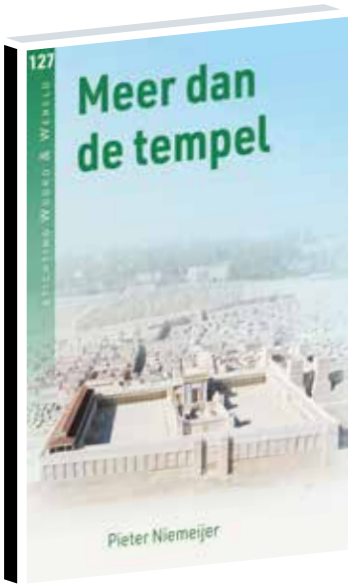

MEER DAN DE TEMPEL

Onlangs verscheen als nieuw cahier: Meer dan de tempel. Waarom dit boekje over het hart van het christelijk geloof? Ik vraag het aan de auteur, ds. Pieter Niemeijer.

Hoe ben je tot dit boekje gekomen?
'In Rijnsburg houd ik tussen 1 oktober en 1 april om de week een "psalmenhalfuurtje". Daar kwamen ook de Psalmen 120-134 voorbij, de pelgrimsliederen: het eerste hoofdstuk.
Het tweede deel gaat over het boek Klaagliederen, waar gerouwd wordt om de verwoesting van de tempel van Salomo. Ik las dit bijbelboek tijdens mijn dagelijkse bijbellezing, met gebruikmaking van een bijbelstudie van de Rijnsburgse emeritus D. Grutter.
Het volgende deel gaat over Marcus 13: de grote rede van de Here Jezus over de verwoesting van de tweede tempel in Jeruzalem. Het is ontstaan uit een serie preken over dat hoofdstuk.
De brief van Jakobus heeft mijn aandacht al vanaf de scriptie die ik er in mijn studietijd in Kampen over schreef.
Het laatste onderdeel van mijn cahier is een doorgaande lezing van de eerste brief van Johannes. In een serie van zes preken las ik telkens een passage en maakte er een aantal opmerkingen over.'

Welke actualiteit zie je?
'De pelgrimsliederen laten horen hoe Israëlieten de gang naar de tempel in Jeruzalem en het verblijf daar ervoeren. Hoe werd het er een feest, en wat betekende het voor hun leven van elke dag? Tegenwoordig staat de kerkgang onder druk. Hoe beleven wij zelf de kerkgang en kerkdienst?
Het bijbelboek Klaagliederen verwoordt diepe rouw. Is dat om zoiets als de hedendaagse krimp van het christendom? Gods huis, de plaats van genade en verlossing, was verwoest! Ten diepste gaat het hier om de weg naar de verlossing: de verzoening door voldoening.
De verwoesting van de tempel, Marcus 13, heeft nog altijd gevolgen. De tempel is tot dusver niet herbouwd. De tempelberg is ook vandaag een fel omstreden stuk van de aarde.
De brief van Jakobus plaats ik in de tijd toen het evangelie vanuit Jeruzalem uitwaaierde naar andere streken: de gang van het evangelie naar de volken. Als je de brief in dat licht leest, zie je dat hij voluit christelijk is en zeker niet strijdt met de brieven van Paulus.
De eerste brief van Johannes richt zich op Hem die meer is dan de tempel, en op het blijven in Hem. We worden hier geconfronteerd met mensen die bij de kerk zijn weggegaan: het allereerste begin van de ontkerkelijking. Daarbij roept deze brief ook vragen op. Tegen welke dwaalleer keerde Johannes zich? Kunnen christenen komen tot een staat waarin ze niet meer zondigen? Johannes schrijft immers: wie uit God geboren is, zondigt niet.'

***Er zijn christenen die, anders dan jij, geloven dat na de bedeling van Christus nog een bedeling van de Geest komt. Hoe kijk jij daartegen* aan?**
'Zo'n driedeling van de geschiedenis is niet zo'n nieuwe gedachte. Vaak hing dat samen met een bepaalde opvatting van de Drie-eenheid. Men zag in Vader, Zoon en Geest drie na elkaar optredende gestalten van de ene God. Iemand als Joachim van Fiore (12e eeuw) leerde dat wij inmiddels leven in de kerk van de Geest.
De Bijbel kent dit model niet. Die kent het oude en het nieuwe verbond en de eerste en de laatste Adam, geen derde Adam. De Geest is de Geest van Christus. Sinds Pinksteren leven we in de laatste dagen (Hand. 2:17, HSV). Wij verwachten een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.'

Deze bijbelstudie biedt stof die je eerst thuis kunt lezen en vervolgens samen in een leesgroep kunt bespreken. Je kunt dit boekje natuurlijk ook gebruiken voor je persoonlijke bijbelstudie. ■

Drs. B.P. Hagens is secretaris van de cahierredactie van Stichting Woord en Wereld.

Gereformeerd onderwijs: een kostbaar bezit

‘Christus moet in hen gestalte krijgen’

Jan Bollemaat te Dalfsen is docent Godsdienst en Mens en Religie, en hij is catecheet. Jongeren zijn de rode draad in zijn leven. Bij wijze van interview stuurden we hem een aantal vragen toe over jongeren, over zijn ervaringen en opvattingen. We laten hem graag aan het woord.

Wil je kort iets over jezelf vertellen en dan vooral in verband met jongeren?

'Er is niet veel spannends te vertellen over mijzelf. Wanneer je opgroeit in een gelovig gezin en van je ouders Gods liefde en genade krijgt aangereikt en voorgeleefd, dan maakt dat dankbaar. Al heel jong vond ik het leuk om dingen uit te leggen en vooral om verhalen te vertellen. Mijn eerste "bijbelvertelling" heb ik gehouden toen ik een jaar of drie was. Werken met jongeren en het Woord van God, dat staat centraal in mijn leven. Verder werkte ik mee aan E&R-campingwerk en jaren later was ik docent bij de basiscursus voor E&R.
Jongeren zijn de rode draad in mijn werk en leven. De theologische werken die ik bestudeer en artikelen die ik lees, vertaal ik in mijn hoofd direct naar jongeren. Hoe kan ik dit de jongere aanreiken, hoe kan ik ze uitdagen om hierover na te denken? Het geweldige van werken met jongeren is dat ze nieuwsgierig zijn, onderzoekend en soms een beetje recalcitrant. Ik heb ook een zwak voor jongeren – wanneer men een beroep op mij doet voor jongeren, dan moet het wel heel raar lopen als ik nee zeg. Tegelijk, op dit punt heb ik ook wel (te) veel van mijn gezin gevraagd.

Werken met jongeren is verantwoordelijk werk. De Here vertrouwt deze jonge mensen aan je zorg toe. Wie werkt in het gereformeerde onderwijs zal zich hiervan bewust moeten zijn en blijven. Een belangrijke vraag is of jij je als medewerker geroepen weet om op een gereformeerde school te werken. Vakkennis kun je op iedere school wel kwijt, maar hier is het een dimensie extra.

Bij het werken met jongeren gaat het om vorming, persoonsvorming. Het is goed dat we oog en oor hebben voor de persoonlijke groei van elke leerling. We worden geroepen om Gods heerlijkheid op aarde zichtbaar te maken. Die persoonlijke vorming zit op veel terreinen. Onlangs verscheen het boek *Geloven in lesgeven* van David I. Smith. Lesgeven, didactische keuzes, zijn niet neutraal, dit geldt overigens ook voor de catechese. Elke didactiek is een huis met een levensbeschouwelijk grondplan. Het grote gebod van de liefde (Mat. 22) neemt Smith als uitgangspunt voor een didactische praktijk vanuit het christelijk geloof. Zo creëer je ruimte voor vormende leerervaringen en dit boek inspireert je tot nadenken en handelen.
Het werken met jongeren, zeker het lesgeven geeft mij veel energie. Dat heb ik ervaren bij de lockdown. Preken voor eigen scherm is niet motiverend. Ik miste het contact, het gesprek, de ontmoeting met de jongeren.'

Je kunt vast wel een paar leuke dingen/anekdotes vertellen.

'Wie met jongeren werkt, heeft geen cabaretier nodig om te lachen en om te huilen. Ik sprak een keer een leerling aan die wat zat te slapen. "Wat zegt u, papa?" Kijk, dan voelt iemand zich thuis op school! Een aantal jaar geleden kreeg ik een kaartje van een oud-leerling. "Meneer, weet u nog wie ik ben?" Ja, haar naam gaf wel enige herkenning. "Ik heb belijdenis gedaan en uw lessen over de Romeinenbrief waren hierbij belangrijk voor mij." Ik maak ook andere reacties en vragen mee. "Meneer, mag ik met u een keer nadenken over de vraag waarom de Bijbel het ware boek van God is?" "Meneer, ik geloof echt niet meer…" Of een leerling die na een gesprek met mij het advies kreeg: "praat er nog even met je ouders over", zei: "Meneer, bij ons thuis valt er niet over te praten…"'

Hoe zou je de jeugd van deze tijd willen typeren?

'Het is lastig om de jongeren vandaag te typeren. Daarbij werk ik met een beperkte doelgroep (havo/vwo bovenbouw). Ik neem waar dat jongeren positief zijn, vriendelijk en in veel gevallen betrokken en bereid om mee te doen. Jongeren willen echt wel nadenken over het leven, over God en over christen-zijn. In de kerk zie ik jongeren die zich volop inzetten, ze beamen, zingen, maken muziek en organiseren maaltijden. Aan de andere kant zie je ook een grote groep die schittert door afwezigheid. Beide kanten zijn er en het is belangrijk om beide kanten ook te zien.
Jongeren zijn ook modern, de sociale media, de smartphone en het gamen kenmerkt hun leven. Wanneer de telefoon "dood" is, geen batterij meer heeft, dan leven zij ook nauwelijks meer (denken ze). Online is de plek waar het allemaal gebeurt. We leven samen in een beeldcultuur en daar moet je gebruik van maken, daarmee raak je de jongeren. Jongeren groeien op met media die (ook thuis) altijd aan staan. Het zijn millennials met het internet als basisbehoefte. Dat *googelen* een werkwoord is geworden, is veelzeggend. Aan de andere kant groeien ze op in een onzekere en instabiele wereld. Hoe kritisch zijn onze jongeren in deze tijd van de sociale media? Ik schrik soms van de naïviteit waarmee beweringen "zomaar" geloofd worden. De vraag kan ook andersom gesteld worden: hoe ernstig nemen ouderen de vragen van onze tijd en cultuur? Delen we onze ervaringen ook met de jongeren?'

Hoe doet de jeugd het in deze coronatijd?

'De coronatijd wordt heel verschillend ervaren. Er zijn veel jongeren die het prima vinden. Ze hebben minder school- en reistijd, kortere onlinelessen en tot voor kort konden ze nog best als jongeren samenkomen. Er zijn ook jongeren die het saai vinden, ze missen de fysieke ontmoeting met elkaar, familie (grootouders), sport, school en kerk. Sommigen ervaren het als een rouwproces: je kunt niet ontmoeten wie je graag wilt ontmoeten. Dat is verdrietig en het doet pijn. Leerlingen raken mee daardoor soms hun motivatie en concentratie kwijt. De onzekerheid over examen, afscheid van de school en start van de nieuwe opleiding enzovoort. Dit maakt leerlingen somber en de vraag is: wanneer is het voorbij? Voor een puber die zoekt naar zichzelf, is deze coronatijd extra pittig. Vragen komen ook op geestelijk gebied naar boven: waar is God? Het is belangrijk dat we goed luisteren naar elkaar in deze tijd. Laten we elkaar bemoedigen dat het in dit alles gaat om de glorie van God. Hij regeert en door Christus schakelt Hij daarbij ons als mensen (jong en oud) in.'

'Laten we de Here danken voor de zegen van gereformeerd onderwijs'

Kun je oorzaken noemen van het geleidelijke verdwijnen en vervagen van gereformeerd onderwijs? Zie je dat als verlies?

'Laten we in de eerste plaats de Here danken voor de zegen dat we gereformeerd onderwijs in Nederland mogen verzorgen, en dat al vele jaren. Wie een paar meter over de landsgrens is, ziet dat het echt bijzonder is. Wat we ook zien, is dat gereformeerd en reformatorisch onderwijs erg goed scoren op de kwaliteitskaarten. Daarover gaat de discussie niet. Die gaat wel over de (voor)rechten van bijzonder onderwijs. Het geven van onderwijs is vrij. Politiek gezien wordt het steeds moeilijker om artikel 23 van de Grondwet (over de vrijheid van onderwijs) te handhaven. Dat is zorgelijk en tegelijk biedt het ook kansen. Ik ben niet somber gestemd over het voortbestaan van christelijk, reformatorisch, evangelisch en gereformeerd onderwijs.
Wel moeten we bedenken dat artikel 23 zijn langste tijd gehad heeft. Gereformeerd onderwijs leeft niet op de formele identiteit, maar kenmerkt zich door een diep beleefde identiteit. Die moet ook goed beschreven zijn en daar is de laatste jaren hard aan gewerkt. Het identiteitsdocument zal een levende werkelijkheid op de gereformeerde school moeten zijn en blijven. Werken op een gereformeerde school is een roeping. Dat vraagt extra inspanning en inzet. Daarom word je hiervoor ook opgeleid in de scholen. Niet alleen wordt van medewerkers vakkennis en professionele vaardigheid gevraagd, van hen wordt ook verwacht dat zij de leerlingen inwijden in de wereld van de verschillende schoolvakken vanuit een christelijke wereldbeschouwing. In een samenleving die sterk geseculariseerd is, vraagt dit voortdurend om bezinning en scholing. Zelf heb ik mijn leven lang als motto gehad: "Christus moet in hen gestalte krijgen" (Gal. 4:19). Samen Christus volgen is een opdracht en een zegen.
Eerlijk is eerlijk, het gereformeerd onderwijs is echt anders dan 25 jaar geleden en dat zie ik niet als verlies. Het toela-

tingsbeleid (van leerlingen) en het benoemingsbeleid (van medewerkers) is verruimd. Verlies zou het zijn wanneer we verworvenheden (bijv. artikel 23) koesteren omdat we er recht op hebben. Gereformeerd onderwijs is mijns inziens vitaal en maakt werk van zijn opdracht om echt christelijk onderwijs te verzorgen. Het is een strijd en het is lastig: wij maken het gereformeerd onderwijs niet, nee, wij vouwen onze handen, bidden om wijsheid en inzicht om betrokkenheid van ouders en ouderen. Bidt u nog voor het gereformeerde onderwijs?

Het gereformeerde onderwijs kent echt wel bedreigingen van binnenuit en van buitenaf. Van buitenaf zullen we steeds meer moeten rekenen dat er minder ruimte wordt gegund aan bijbelse standpunten. Mijn zorg ligt bij de bedreiging van binnenuit. Het relativisme is in de christelijke gezinnen (ik generaliseer) heel sterk. Ieder moet zelf weten wat hij gelooft. Waarom moet ik (of moet ik mijn kind leren) zeggen dat je vanuit de Bijbel iets afwijst? Ik moet soms verdedigen dat ik een standpunt op grond van de Bijbel inneem!

‘Geloofsopvoeding begint klein, wees als ouder een leesbare brief van Christus’

Het blijft van groot belang dat de kerk haar roeping voor catechese blijft verstaan. Niet omdat de scholen iets laten liggen, maar juist omdat dit een onderscheiden stuk onderwijs is. Door de verzuiling leek het alsof een deel van het kerkelijk onderwijs uitbesteed kon worden aan het onderwijs, maar dat is feitelijk nooit het geval geweest. Neem alleen al het gegeven dat in het onderwijs je lessen verzorgd zijn voor bepaalde afdelingen en dat je in de kerk alle niveaus van één leeftijdsgroep bij elkaar hebt. Dat is echt een andere vorm van onderwijs. In de catechese zal vooral het persoonlijk geloof een centralere rol innemen. Dat kan op elk niveau gerealiseerd worden. Dit is voor catecheten wel een lastige klus! Denk hier niet gering over.

Naar mijn indruk (ik overzie echt niet alle kerkelijke inspanningen) worden hier veranderingen aangebracht die onvoldoende doordacht zijn. Welke kerk(enraad) heeft een catechetisch jaarplan? Kennis wordt tegenwoordig echt anders verworven dan 20 jaar geleden. Je zult jongeren meer moeten uitdagen met stellingen, beelden enzovoort en dat is prima. Een basale kennis van de Bijbel en van enkele catechismuszondagen is echt noodzakelijk. Geloofservaring kan niet zonder geloofskennis. Die kennis wordt ziender-ogen minder en dat baart mij veel zorg.’

Hoe gaan jongeren om met hun geloof? Waardoor is er zoveel kerkverlating en/of weinig kerkbesef?

‘Elke generatie heeft ook haar eigen “jeugd van tegenwoordig”. In welke wereld komen onze jongeren morgen terecht? De vraag kunnen we ook in de kerk stellen: betrekken we de jongeren voldoende bij het kerkelijk leven? Het valt mij op dat jongeren echt positiever over de kerk denken wanneer ze ook ingezet worden. Ze hebben veel energie en gaven gekregen.
Dat het kerkbesef er niet of nauwelijks is, zet ik op het conto van de ouders. De postmoderne cultuur werkt op dit punt verwoestend. Het relativerende en individuele leven rekent niet met instituten. Het valt mij op dat ik veel mensen (oud en jong) tegenkom die nauwelijks weten wat de kerk is. Ze denken in termen van een groep mensen. Ben je blij met hen, dan blijf je en anders zoek je iets dat beter bij je past. Dat de kerk het lichaam van Christus is, Hij de bruidegom en de kerk de bruid, Hij de Herder en wij de schapen…, daar mogen we wel meer over nadenken. De kerk is van onze Heiland. Het gaat om de glorie van het Lam. Laten we zo nadenken over bijvoorbeeld het vieren van de zondag. Met onlinediensten is het allemaal lastiger, ik weet het, ook vanuit mijn werk; maar we geven er geen les minder om. Terwijl op heel veel plaatsen wel de middag- of avonddienst sneuvelt. Dit raakt me, stemt me verdrietig, want het gaat om Gods eer. De vraag is niet of elke dienst perfect gefilmd en uitgezonden wordt, wel of we God op zijn dag eren.

Ouders maken zich vaak druk voor de maatschappelijke vorming en dat is goed, maar hoe zit het met de geloofsopvoeding? Nee, wij kunnen ons kind niet bekeren, geen nieuw hart geven, maar we worden wel geroepen om voorbeeld en richtingwijzer te zijn. Geloofsopvoeding begint klein, wees als ouder een leesbare brief van Christus. Creëren we in de gezinnen nog de rust en nemen we de tijd om ons te concentreren op de dienst aan de Here? Zeker, laten we dankbaar zijn voor al die gezinnen die met vallen en opstaan hier vorm en inhoud aan geven. In onze zwakheid, in stilte en in het verborgene wordt Gods genade zichtbaar. Dank aan God.’■

STANDAARD-WERK OVER KERKRECHT

‘Het klinkt wellicht niet aangenaam, maar feit is dat kerkrecht vooral opbloeit rond kerkelijke conflicten. Onenigheid in de kerk brengt al snel bij vragen over bevoegdheden, regelingen, rechten en plichten.’

Met deze zinnen, aan de realiteit ontleend, opent prof. Herman Selderhuis, hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht in Apeldoorn, een nieuw *Handboek Gereformeerd Kerkrecht*. Al leeft het kerkrecht op bij kerkelijke conflicten, het doel ervan is juist die te voorkomen en de kerkelijke omgang met God en het verkeer tussen kerkleden onderling en tussen kerk en maatschappij goed te laten verlopen.

Dat ziet Selderhuis dan ook als doel van dit nieuwe handboek, dat de geschiedenis, de theorie en de praktijk van het gereformeerde kerkrecht bespreekt. Het is niet de bedoeling een zoveelste verklaring te geven van de Dordtse Kerkorde. De variatie aan kerkordes binnen de gereformeerde gezindte maakt dat niet zinvol, al is intussen wel het grootste part van het boek gewijd aan de onderwerpen die in kerkordes voorkomen. Maar ook dan wil het toch vooral inzicht geven in de achtergrond en de beginselen van de bepalingen van de verschillende kerkordes. Daarbij gaat het uit van de kerkrechtelijke beginselen van de Dordtse Kerkorde.
Aan het boek werkten 21 kerkrechtdeskundigen en theologen mee, die de breedte van de gereformeerde gezindte vertegenwoordigen, al nemen de christelijke gereformeerden met tien en de gereformeerde gemeenten met vijf auteurs wel het leeuwendeel voor hun rekening.
Natuurlijk weet elke auteur meer te vertellen over zijn eigen thema dan in een handboek mogelijk is. Daarom bevat elke bijdrage een aantal literatuurverwijzingen voor wie meer weten wil.
Het boek kent een indeling in vieren: een principieel, een historisch, een systematisch en een praktisch deel. Over elk deel vertel ik iets.

Principieel deel

In een kort opstel over het verband tussen kerkorde, kerkrecht en kerkverband tekent Selderhuis het verschil tussen kerkrecht en kerkorde. Beschrijft het kerkrecht hoe de orde in de gemeente van Christus onderhouden moet worden, een kerkorde laat zien hoe dat in de praktijk geregeld is. Hij is van oordeel dat de Bijbel het begrip kerkverband niet kent, maar wel laat zien hoe plaatselijke gemeenten elkaar ondersteunen. Kerkverband is dan ook niets anders dan 'een geordende vorm van ondersteuning', aldus Selderhuis.

De eenheid tussen het Oude en Nieuwe Testament en de synagoge geldt niet alleen voor de leer, maar ook voor de kerkelijke orde

Wim Silfhout, emerituspredikant in de Gereformeerde Gemeenten en oud-docent kerkrecht aan de Theologische School van die kerken, vertelt in zijn hoofdstuk over de bijbelse gegevens dat de kerk er is geweest vanaf het begin van de wereld. Hij laat iets zien van de eenheid tussen het Oude en Nieuwe Testament en de synagoge. Die eenheid geldt niet alleen voor de leer, maar ook voor de kerkelijke orde, zodat met name de beide testamenten hiervoor kenbron en norm vormen.
In de synagoge cirkelt alles rond de Schrift en de daar gebezigde orde vond navolging in de samenkomsten van de joden-christenen en later in die van de heiden-christenen.
Prof. Johannes Smit, hoogleraar kerkrecht in Zuid-Afrika, geeft een verhandeling over recht en gerechtigheid. Daarin schetst hij dat er geen aspect van het kerkelijk leven of van de theologie is dat niet geraakt wordt door het recht dat in en voor de kerk behoort te gelden. Het recht in de kerk dient ertoe om de verhouding tussen God en zijn kinderen, die door Christus weer *recht*gezet is, in stand te houden en te bedienen, en ook de verhouding tussen hen onderling.
De vrijgemaakt-gereformeerde predikant Perry Storm laat zien dat kerken niet een verband vormen omdat er overeenstemming is in de manier van organisatie, maar vanwege eenheid in geloof. Akkoord van kerkelijk samenleven is de belijdenis. De kerkorde kan alleen eenheid en vrede dienen van kerken die één in belijden zijn.
Volgens Wijnand Zondag, gereformeerde-gemeentepredikant en oud-hoogleraar arbeidsrecht, hebben overheid en kerk een wederkerige relatie, maar tegelijk ieder een eigen rechtsdomein. De kerk moet bijvoorbeeld het arbeidsrecht of huurrecht van de overheid volgen, maar een rechter zal gezien de eigen aard van het kerkelijk recht zich terughoudend opstellen. Behalve wanneer de kerk zich niet houdt aan de eigen rechtsregels of als er sprake is van schending van bepaalde fundamentele beginselen van behoorlijke procesorde.

Calvijns introductie van het lekenambt van ouderling, van het *consistoire* en van het jaarlijkse huisbezoek staat in het teken van boete en biecht

Historisch deel

Albert Veugler, kandidaat in de Christelijke Gereformeerde Kerken, vertelt iets over de vroege kerk en de middeleeuwen. In de vroege kerk ontwikkelde een joodse sekte van volgelingen van Jezus Christus zich tot de staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk. Dwalingen die de eenheid bedreigden, werden veroordeeld op concilies die werden bijeengeroepen doordat de Romeinse keizer de centrale macht had om dat te doen. Het ambt van bisschop groeide uit tot een hiërarchisch regeerambt, waarbij de bisschop van Rome zich paus noemde. Er ontstond een tweedeling tussen de geestelijkheid en de leken.
De kerk overleefde het Romeinse Rijk en werd in de middeleeuwen een belangrijk onderdeel van de samenleving. Verdeeldheid tussen het Latijnse Westen en Griekse Oosten leidde in 1054 tot een scheuring (het Schisma). In het Westen kwamen de pausen tot het hoogtepunt van hun macht, ook wereldlijke macht. Gevolg was de investituurstrijd, het conflict tussen paus en keizer over de benoeming van de bisschoppen. Er kwamen kloosters en kruistochten, en universiteiten die het kerkrecht wetenschappelijk bestudeerden. Er ontstond een inquisitie om ketters te vervolgen. Kortom, kerkrecht werd een wetenschap.
Op 10 december 1520 wierp doctor Martin Luther mét de pauselijke decreten (besluiten) ook het *corpus iuris canonici* (het kerkelijk recht) in het vuur. Prof. Willem van 't Spijker, emeritushoogleraar kerkrecht in Apeldoorn, laat zien wat Luther, Zwingli, Bucer en Calvijn betekenden voor het kerkrecht van de Reformatie. Herman Speelman, als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de TU in Kampen, schetst hoe Calvijns introductie van het lekenambt van ouderling, van het *consistoire* en van het jaarlijkse huisbezoek in het teken staat van boete en biecht, onder meer ter voorbereiding op de viering van het heilig avondmaal. En dat leidt dan tot een gereformeerde eucharistische kerkorde.
In een tweede opstel tekent Albert Veugler de eigen ontwikkeling van de Anglicaanse Kerk met het episcopale stelsel van kerkregering, en met de puriteinen die aanvankelijk presbyteriaal-synodaal waren. Later werden ze congregationalistisch: niet de bindende uitspraken van een bisschop of een synode, maar die van de onafhankelijke plaatselijke gemeente vormden voor hen het uitgangspunt.
Het historische deel sluit af met vier bijdragen gewijd aan de Nederlandse kerkrechthistorie. Adriana van Harten-Trip, predikante binnen de voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland, tekent in enkele hoofdlijnen de ontwikkeling van het kerkrecht in de kerkelijke vergaderingen in de Nederlanden in de zestiende eeuw. Andere opstellen belichten de synode van Dordrecht, de negentiende eeuw en de ontwikkelingen in de laatste twee eeuwen.

Systematisch deel

Dit deel opent met een korte verhandeling door Christa Boerke, docent kerkgeschiedenis aan de TU te Apeldoorn, over de al even eerder genoemde stelsels van kerkregering. Maar de meeste ruimte – het systematische deel heeft verreweg de grootste omvang in het boek – is ingeruimd voor een behandeling van de onderwerpen die nu eenmaal in een gereformeerde kerkorde geregeld zijn: de diensten of ambten en de kerkelijke vergaderingen. Aparte aandacht is er voor de schriftelijke verslaglegging – er staat meer in dit handboek over de scriba dan over het 'ambt' van 'doctor'. Toch zou mee vanwege financiering en accreditatie door de overheid, de kerkrechtelijke positie van de hoogleraar vandaag een aparte bijdrage waard zijn geweest. Er zijn opstellen over appel en revisie, kerkvisitatie en deputaatschappen. En uiteraard komen leer, sacramenten, liturgie en tucht ook uitvoerig aan de orde.

Praktisch deel

Het praktische deel is qua omvang veel kleiner dan het systematische deel, maar bevat wel zonder uitzondering waardevolle bijdragen. In zijn opstel over letter en geest van de kerkorde signaleert Rens Schreuders, docent kerkrecht bij het Hersteld Hervormd Seminarie, dat er vaak losjes met de kerkorde wordt omgegaan, wat het gezag van de kerkelijke regelgeving schaadt.
Gaat het over kerkrecht en privacy, dan laat advocaat Rien Hoek zien dat de nieuwe privacywet, de *Algemene Verordening Gegevensbescherming*, vraagt om een privacybeleid van elke kerkenraad. Wanneer en hoe mag een kerkenraad persoonsgegevens verstrekken? Welke persoonsgegevens mogen er in de notulen staan? Dan is een papierbeleid dat in een kast belandt, weinig waard. 'Privacy is bij uitstek een thema dat vraagt om bewustwording en aanpassingen in de dagelijks praktijk.'
Wijnand Zondag praat ons bij over kerk en arbeidsrecht. Hij laat zien welke mogelijkheden er zijn en wat de *Wet Werk en Zekerheid* betekent. Zijn laatste conclusie is dat kerkgenootschappen in Nederland substantiële ruimte krijgen en behouden voor het vormgeven van een eigen personeelsbeleid.
Wat als een vrijwilliger bij zijn vrijwilligerswerk een ongeluk krijgt? Is de kerk dan aansprakelijk? Deze en dergelijke vragen komen aan de orde in een coproductie van Bert de Hek, senior raadsheer bij het gerechtshof Arnhem-Leeuwarden, en Wijnand Zondag. Zij zijn van oordeel dat kerkgenootschappen aansprakelijk kunnen worden gesteld voor schade die mensen lijden ten gevolge van het handelen of nalaten van kerkelijke functionarissen. Kerken mogen hun ogen hiervoor niet sluiten. Zij wijzen bijvoorbeeld op het invoeren van beleid tot voorkoming van seksueel misbruik. En op dat gebied van seksueel overschrijdend gedrag van ambtsdragers zijn de kerken in korte tijd ruw wakker geschud, aldus Dingeman Quant, emeritus-predikant in de Christelijke Gereformeerde Kerken, in zijn opstel over kerkrecht, macht en misbruik. Misbruik blijkt een thema te zijn dat blijvende alertheid vereist.

Een nieuw standaardwerk

Aan dit handboek werkte een groot aantal auteurs met een specifieke deskundigheid mee. Die gratie van de variatie is een sterke plus. Tegelijk mag je van een dergelijke verzameling van opstellen niet een volstrekte eenheid in opvatting verwachten zoals met één auteur, bijvoorbeeld de oude twee delen *Gereformeerd Kerkrecht* van prof. H. Bouwman te Kampen. Zelf heb ik het laatste praktische deel als het meest waardevolle ervaren, omdat daarin ook allerlei nieuwe ontwikkelingen belicht worden. Uiteraard laat een handboek als dit ook allerlei zaken ongenoemd. Homoseksuele leerkrachten mogen niet op een christelijke school worden geweigerd *op de enkele grond* dat zij homoseksueel zijn, staat te lezen op pagina 474. Maar een kerkrechtelijke behandeling van de gevolgen van een verschuiving in ethische vraagstukken, zoals bijvoorbeeld het homohuwelijk, ontbreekt. Ik had ook iets verwacht over de kerkrechtelijke positie van combinatiegemeenten uit verschillende kerkgenootschappen. Maar dit zijn peanuts. Het oude gereformeerde standaardwerk *Gereformeerd Kerkrecht* van Bouwman stamt uit het interbellum van de vorige eeuw. Wordt dit nieuwe handboek het nieuwe standaardwerk van gereformeerde signatuur? Ik denk wel dat je kunt zeggen: dit is de nieuwe 'Bouwman'. Zo is het kennelijk bedoeld voor studenten en voor de kerken en voor ieder die met kerkrecht te maken heeft. Een bruikbare en waardevolle gids voor de komende tijd.
Een trefwoordenlijst maakt het boek toegankelijk, en de uitgever Jongbloed zorgde voor een mooie uitvoering, zelfs met een leeslint. Met dit nieuwe standaardwerk zijn redacteur en auteurs te feliciteren, en niet minder toekomstige lezers. Want kennis van het gereformeerde kerkrecht kan de goede kerkelijke omgang met God en tussen gelovigen onderling en tussen kerk en maatschappij dienen. ■

N.a.v.:
Dr. Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Gereformeerd Kerkrecht*, Groen/Royal Jongbloed Publishing, Heerenveen, 2019, ISBN 9789088972317, 512 pag., prijs € 59,95

TEKST
SIPKE ALSERDA

BEELD
THODONAL

HOMO EN CHRISTEN

Praat er maar niet over… Het zijn woorden die als een rode draad door een boek met die titel lopen: je kunt er met (bijna) niemand over praten, dat je homo bent en homoseksuele gevoelens hebt. En als je dan toch een keer iemand in vertrouwen neemt, dan is het advies erover te zwijgen.

Christelijke omgeving

Het boek speelt in een 'zwaar' gereformeerde omgeving, vanaf 1959. In die tijd en die omgeving was er weinig bekend over homoseksualiteit. Alleen dat het iets 'smerigs' was, een afwijking, een perversiteit. En zo wordt er dan ook gereageerd. Soms zelfs met scheldwoorden als 'gore homo'. Wanneer de hoofdpersoon dit overkomt, is hij nog jong: een jaar of elf. Hij weet niet eens wat het woord 'homo' betekent. Maar hij heeft al wel gemerkt dat hij anders is dan de andere jongens van zijn leeftijd. En zo begint een eenzame strijd.
Het boek is geschreven als een roman en is autobiografisch, hoewel namen en plaatsen zijn veranderd. Pijnlijk is vooral hoe moeilijk zijn christelijke omgeving het de hoofdpersoon maakt. Hij voelt zich gedwongen om te zwijgen, te liegen, zich anders voor te doen dan hij is. Hij voelt zich een huichelaar, een man met twee gezichten, die een dubbelleven leidt. Die zich laat verleiden tot dingen waarvan hij zelf walgt, en waarmee hij gechanteerd wordt. Hij doet zijn best. Soms gaat het lange tijd goed. Hij wordt zelfs ouderling. Maar dan achterhaalt zijn verleden hem en wordt hem de toegang tot het avondmaal ontzegd…
Pas op zijn 40e verjaardag durft hij openlijk in zijn (christelijke) omgeving en vrienden- en familiekring voor zijn homoseksuele geaardheid uit te komen. Gelukkig is hij nog steeds overtuigd christen. Al waren er momenten geweest dat hij zich voor eeuwig verloren had gevoeld. En soms dichtbij een poging tot zelfdoding. Aangrijpend om te lezen.

Typerend voor homo's in het algemeen?

Bij het lezen van dit boek zijn mij enkele dingen opgevallen.
In de eerste plaats, dat de bewustwording van homoseksuele gevoelens al heel jong begint. Al op de leeftijd van ongeveer acht jaar. Ik vraag mij af: is dat bij alle homo's zo? En ook: is dat realistisch voor de tijd waarin dit verhaal zich afspeelt? In die tijd

* Dit vind ik een groot verschil met het boek *Hoopvol leven* van Wesley Hill (zie mijn artikel in *Nader Bekeken*, sep. 2019, p. 244). Een ander groot verschil is, dat de christelijke omgeving bij Hill juist een pósitieve rol speelt. Wellicht doordat het boek van Hill in een latere tijd speelt, met meer openheid over dit onderwerp.

was er nog lang niet zo veel aandacht voor seksualiteit als vandaag. Kinderen kwamen toen ook nog niet zo vroeg in de puberteit als nu vaak het geval is. Verder viel mij op dat het lichamelijke aspect wel erg veel nadruk krijgt en soms ook vrij expliciet wordt beschreven. Bij het zien van een mooi jongens- of mannenlijf krijgt de hoofdpersoon de onweerstaanbare neiging om die ander aan te raken. Daaraan wordt soms toegegeven, wanneer blijkt dat de ander dat ook wil. Bij het opgroeien en volwassen worden is er de neiging om zelfs vérdergaand seksueel contact te hebben. Ook daaraan wordt soms toegegeven. Bijvoorbeeld met kennissen uit een homobar… Dus zónder dat er sprake is van verliefdheid of een vriendschapsrelatie. Hij wil het niet. Maar meerdere malen wordt het hem te sterk.
Ik vermoed dat dit niet voor alle homo's zo geldt. Net zo min als voor alle hetero's. Oog voor lichamelijk schoon lijkt mij normaal vanaf de puberteit. Maar dat dit op zichzelf al leidt tot seksueel contact, is zeker in een christelijke omgeving (en in die tijd) eerder uitzondering dan regel.
Wellicht heeft een rol gespeeld dat hij in zijn jeugd ook vormen van misbruik heeft meegemaakt.

De Bijbel

Het christelijk geloof speelt een grote, bijna dominante rol. Veel bijbelteksten worden genoemd. Toch is er geen sprake van echte bijbelstudie. In die zin is het boek zelfs wat oppervlakkig.* Uiteindelijk kiest de hoofdpersoon ervoor om single te blijven – 'voorlopig'. Maar niet vanuit bijbelse overtuiging. Integendeel. De ontwikkeling in het boek loopt uit op de overtuiging dat God een homorelatie in liefde en trouw niet afwijst (p. 153v, 158v, 168v).

Een mooie passage is de manier waarop een oudere en wijze dominee dit verwoordt (p. 210-212). Hij wijst op de drie begrippen *eros*, *agapè* en *philia*. Bij alle drie gaat het, zegt hij, om liefde, maar wel heel verschillend. Bij *eros* gaat het om de seksuele lust, directe behoeftebevrediging, ten diepste gericht op het eigen ik: zelfliefde. *Agapè* is het tegenovergestelde: op de ánder gericht, alles voor de ander overhebben, opoffering (vgl. 1 Kor. 13). En *philia i*s de hechte vriendschap zoals bij David en Jonatan. In een goede liefdesrelatie dienen ze alle drie voor te komen en zich met elkaar te vermengen. Daarbij dient de *agapè* voorop te gaan en is *eros* de laatste. Een relatie waarin alle drie aanwezig zijn, is een geschenk van God, zegt deze dominee. En dat geldt ook wanneer het om een relatie tussen twee christenhomo's gaat. Wat dat laatste betreft is ook hier de bijbelse onderbouwing niet sterk. Uiteindelijk baseert de hoofdpersoon zijn overtuiging vooral op dromen en visioenen, waarin hij de stem van God meent te horen (p. 81, 120, 169v). Maar dat is voor andere christenen niet erg overtuigend.

Andere keuzes

In dit boek wordt ook beschreven hoe een andere christenhomo kiest voor een relatie met een vrouw en trouwt. Maar dat wordt een mislukt huwelijk. Vooral omdat hij zijn vrouw nooit iets verteld heeft over zijn ware geaardheid. Ook de hoofdpersoon heeft een relatie met een meisje geprobeerd. Op een bepaalde manier hield hij echt van haar, wilde graag een langdurige relatie. Maar er was geen lichamelijke aantrekkingskracht. Omgekeerd was er een sterke lichamelijke begeerte naar sommige mannen, maar dan zónder de behoefte aan een langdurige relatie (p. 238v). Zo kwam hij tot de conclusie dat dit tegenover zijn vriendin niet eerlijk was en hij verbrak de relatie. Hij reisde zelfs naar Israël, naar een gebedsgenezer, die ook aan bevrijdingspastoraat deed. Maar uiteindelijk geloofde hij daar ook niet in. Zijn eigen, vele gebeden waren ook niet verhoord… Voor hem bleven er twee mogelijkheden over: of een homorelatie in liefde en trouw, of single blijven. Daarnaast bleef heel lang het puur lichamelijke (seksuele) contact met een andere homo – zónder een echte relatie – een verleiding. Een verslaving haast. Tot hij eindelijk daarboven uitgroeit en een nieuwe balans vindt in zijn leven.

Ten slotte

Dit debuut van de schrijver leest inderdaad als een – regelmatig spannende! – roman. Maar het is ook een triest verhaal, over de diepe dalen waar de hoofdpersoon doorheen gegaan is.
Bij mij blijft de vraag over in hoeverre andere christenhomo's zich in dit verhaal herkennen. Ik vermoed dus niet in alle opzichten.
En graag had ik wat dieper gaande bijbelstudie gezien. Maar ik begrijp dat een roman zich daar minder goed voor leent. ■

N.a.v.: Teus Dorrepaal, *Praat er maar niet over. Een leven van verwerping en aanvaarding*, Kok-Boekencentrum, Utrecht, 2018, ISBN 9789023955962, 304 pag., prijs € 21,99

Een joodse man

Een joodse man van het jaar nul,
die amper drieëndertig jaren,
gestorven is voor onze schuld
toen wij nog Batavieren waren.

Ja, sterker nog, die eenmaal dood
en in een diepe rots geborgen
zou zijn verrezen levensgroot
met lijf en ziel een voorjaarsmorgen.

Die was gezien, gehoord, betast,
en toen ten hemel opgevaren
waar Hij regeert in eeuwigheid.

Die eens ons als een dief verrast
wie weet na hoeveel duizend jaren,
wie weet vannacht. Hij kent de tijd.

J.W. SCHULTE NORDHOLT
UIT: *EEN WANKEL EVENWICHT*, 1986

Een eenvoudig gedicht, met daarin het sterven van onze Heiland, zijn heerlijke opstanding en zijn hemelvaart. En aan het slot zijn wederkomst. Wie weet vannacht. Allemaal kort beschreven.

Ook een gedicht om aan uw jonge kinderen te laten lezen. Of aan uw kleinkinderen. Niet elk gedicht in deze rubriek is daarvoor geschikt, maar dit vers zeker. Laat ze maar eens vertellen wat hen aanspreekt.

TEKST
PERRY
STORM

BEELD
WIKIMEDIA

UIT **CONFESSIONEEL CREDO**
VAN 7 JANUARI 2021

De herziene NBV

Komend najaar zal een nieuwe versie verschijnen van de Nieuwe Bijbelvertaling, *de* NBV21. *Dat is echt iets om naar uit te kijken. Want het lijkt er sterk op dat het een echte verbetering wordt. Met behoud van het mooie Nederlands van deze vertaling, maar dichter bij de brontekst. Duizenden reacties en suggesties hebben het Nederlands Bijbelgenootschap bereikt in de afgelopen jaren. Ze zijn allemaal beoordeeld en waar nodig verwerkt. In* Confessioneel Credo *van 7 januari 2021 wordt dit verteld door Matthijs de Jong (een van de vertalers). Hij vervolgt:*

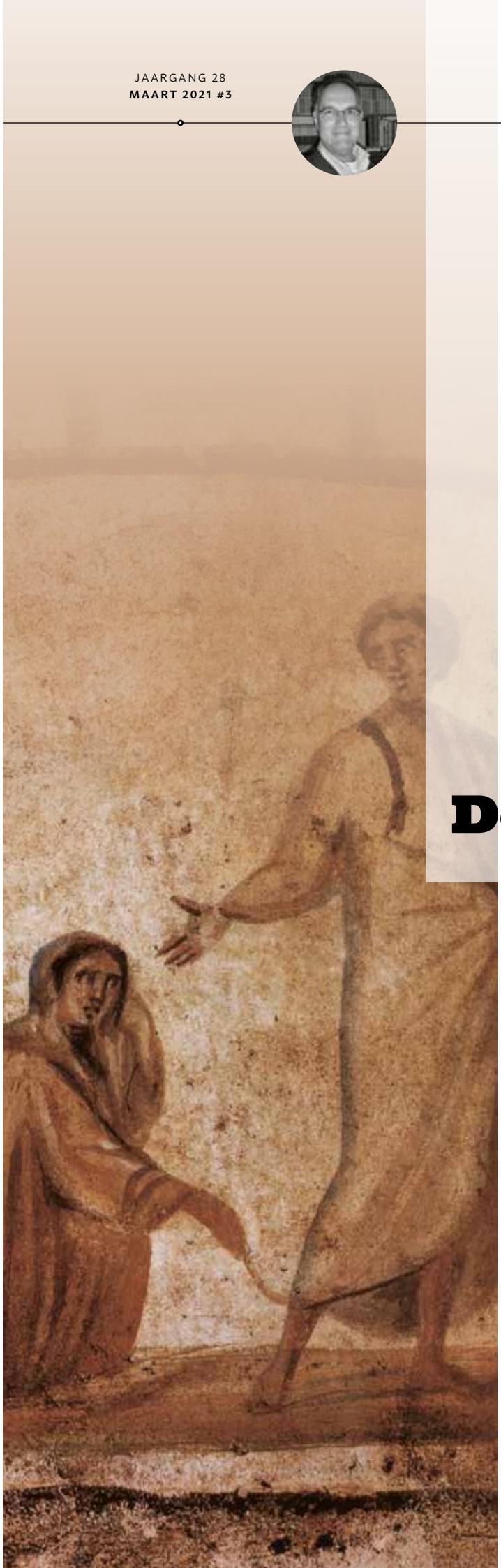

Rome, catacombe van Marcellinus en Petrus,
Genezing van een bloedvloeiende vrouw

Eerbiedshoofdletters

Wat meteen zal opvallen is dat er in de NBV21 eerbiedshoofdletters staan in verwijswoorden naar God, Jezus en de heilige Geest (U, Hij, Hem). In de NBV staan die hoofdletters niet en zeer veel lezers hebben laten weten daar grote moeite mee te hebben: dit past niet bij de Bijbel als Woord van God. Eind twintigste eeuw was de verwachting dat zulke hoofdletters steeds meer zouden verdwijnen, maar dat is niet gebeurd. Het is nog steeds een gebruik in het Nederlands. De NBV21 sluit daar bij aan.

'Mijn dochter'

Dan enkele opvallende voorbeelden. Ik noemde al Matteüs 9:22: 'Houd moed, mijn dochter.' De NBV21 heeft 'houd moed' in plaats van 'wees gerust'. Dat is omdat Jezus precies deze woorden vaker spreekt (tegen een zieke, tegen de leerlingen), en het is beter deze bemoediging telkens ook hetzelfde te vertalen. Dat laat zien dat Jezus' optreden één geheel is. Dan 'mijn dochter'. In de NBV ontbreekt dit. Veel lezers vroegen zich af waarom die woorden niet in de NBV staan. Het

argument was destijds dat de aanspreking 'mijn dochter' in het Nederlands niet voorkomt. Op zich klopt dat. Toch is er meer aan de hand. Het blijkt ook in het Grieks opvallend te zijn als je iemand van buiten je familie als 'mijn dochter' aanspreekt. Het is ook in de brontekst een ongewone situatie. Bovendien is 'mijn dochter' een betekenisvol deel van de tekst: het laat iets zien van de relatie tussen Jezus en de vrouw. Door de vrouw, die door haar ziekte aan de rand van de gemeenschap stond, zo aan te spreken, sluit Jezus haar in de 'familie' van Israël in. Daarom spreekt de NBV21 hier toch van 'mijn dochter', al klinkt het voor ons ongewoon.

Bijbelcitaten

Genesis 12:3 luidt in de NBV: 'alle volken op aarde zullen wensen gezegend te worden als jij.' Dit is de zegen van Abraham. Deze tekst wordt in het Nieuwe Testament geciteerd, in Galaten 3:8: 'In jou zullen alle volken gezegend worden.' Dat klinkt opvallend anders. De vertaling die veel lezers in Genesis 12:3 hadden verwacht, staat in de NBV in een voetnoot: 'ook mogelijk is de vertaling: Door jou zullen alle volken op aarde gezegend worden.' Waarom wel in een voetnoot maar niet in de vertaling van Genesis 12:3? Dat vroegen veel lezers zich af.

'Dit is een ingewikkelde vertaalkwestie, die we goed hebben uitgezocht'

Dit is een ingewikkelde vertaalkwestie, die we goed hebben uitgezocht. De keuze van de NBV is vanuit het Hebreeuws gezien een correcte vertaling. Het kan. Maar ook het alternatief, dat nu in de voetnoot staat, is een goede mogelijkheid. En juist deze mogelijkheid wordt tegenwoordig door veel uitleggers aanbevolen. Daarom kiest de NBV21 daarvoor. In Genesis 12:3 zal staan: 'In jou zullen alle volken op aarde gezegend worden.'

Een andere kwestie waar veel om te doen is, betreft Romeinen 4:3 en Galaten 3:6. Paulus citeert Genesis 15:6. Die laatste tekst luidt in de NBV: 'Abram vertrouwde op de HEER en deze rekende hem dit toe als een rechtvaardige daad.' Binnen de context van Genesis een prima vertaling. De moeilijkheid ontstaat doordat de NBV het in Galaten en Romeinen zo formuleert: 'en dat werd hem (= Abram) als een daad van gerechtigheid toegerekend.' Hier loopt de lezer vast, want Paulus stelt nu juist het geloof, het vertrouwen in God tegenover daden en verdiensten. Het geloof/vertrouwen wordt niet als 'daad van gerechtigheid' toegerekend, maar als 'rechtvaardigheid'. Wie gelooft geldt als rechtvaardige in Gods ogen. Dat is de boodschap die Paulus verkondigt. Daarom vertaalt de NBV21 in Genesis 15:6, Romeinen 4:3 en Galaten 3:6 steeds met de formulering 'toerekenen als rechtvaardigheid'.

'We hebben de eenheid van de Schrift nauwgezet gevolgd'

Eenheid van de Schrift

Dit zijn enkele voorbeelden van de in totaal twaalfduizend wijzigingen in de NBV21. Ze geven een indruk van waar we in het bijzonder op gelet hebben. We hebben de eenheid van de Schrift nauwgezet gevolgd. Dat betekent: goede afstemming van citaten en tussen bijbelteksten die (op onderdelen) gelijk zijn. Meer consistentie in de vertaling versterkt de samenhang en eenheid. Dat is winst.

Verder hebben we concordantie op een slimme manier ingezet, passend bij de NBV: dan zit het goed Nederlands niet in de weg, maar versterkt het juist. Ook hebben we steeds gezorgd voor een brede basis. Dat betekent dat we in geval van discussie altijd uitzochten welke keuze het meest verantwoord is en breed wordt gedragen onder de uitleggers.

Het slot van het artikel vermeldt dat je meer vertaalvoorbeelden kunt bekijken op: www.NBV21.nl. ■

BEELD
EDHAR YRALAITS

UIT **GEREFORMEERD KERKBLAD**
VAN 22 JANUARI 2021

Het krijgt tegenwoordig nog maar bescheiden aandacht in de pers wanneer predikanten uit de GKv zich onttrekken omdat ze zich niet meer kunnen vinden in de (recentelijk door de GS Goes bevestigde) koers van ons kerkverband. In de afgelopen tijd kwamen zo in het nieuws de emeriti H. Drost en A.H. Driest. Zij zullen vermoedelijk de laatsten nog niet zijn in wat de afgelopen jaren ondertussen een heel rijtje geworden is. In het Gereformeerd Kerkblad *van 22 januari 2021 geeft Jac. de Groot MA er heel terecht wat uitgebreidere aandacht aan (onder de titel 'Ik vertrek'). Hij vindt dat de gestage uitstroom van (met name) emeriti niet gebagatelliseerd moet worden. Daar heeft hij groot gelijk in. Vertrekkende predikanten komen eerder in het nieuws dan vertrekkende kerkleden. Maar al een aantal jaren verliezen we veel leden. De Groot noemt het een kleine exodus. Een deel van die zich onttrekkende GKv'ers komt terecht bij DGK en GKN. De Groot schrijft:*

Vertrekkende GKv-predikanten

Synodebesluiten van de laatste twee synodes zijn hier debet aan. De openstelling van de ambten voor zusters was hierin het duidelijkste punt, maar ook andere onderwerpen, zoals vereniging met de NGK of de mogelijkheid tot kanselruil met de PKN zorgden voor verontwaardiging en verdriet. Ook andere zaken, die niet vanuit de synode besloten werden, zoals verandering in liturgische ideeën/vormgeving, de transformatie van de middagdienst, (vergaande) tolerantie van homofiele relaties, of ongehuwd samenwonen hebben voor een groot deel ervoor gezorgd dat conservatieve, orthodoxe vrijgemaakten zich niet meer op hun plek voelen in de kerken. Het zijn punten die zwaarder wegen dan de positieve ontwikkelingen rondom bijvoorbeeld duurzaamheid, onderlinge zorg, het bereiken van (islamitische) asielzoekers of inzet van de jeugd.

Het zou me een lief ding waard zijn als eens gestopt zou worden met het labelen van bezwaarde vrijgemaakten als 'conservatief'. Het voedt de sfeer waarin het verlangen naar confessionele trouw, het verdedigen van het gereformeerde schriftgeloof en het bezwaren koesteren tegen de zogenaamde nieuwe hermeneutiek, als kwesties van behoudzucht en heimwee naar het verleden worden beschouwd. Dat De Groot dat zelf niet zo bedoelt, blijkt overigens uit hoe hij verdergaat:

Kwijt

Ds. Ernst Leeftink schreef Oudejaarsdag 2020 op Twitter naar aanleiding van het vertrek van ds. Drost, dat heimwee wellicht een reden kon zijn voor het vertrek, hij kon er niet verder naast zitten. Hij kaartte daarbij G.J. Schutte aan, die na het vertrek van Jochem Douma schreef dat God uw Vader is en de kerk uw moeder: Eer uw vader, heb wat geduld met uw moeder. Voor een ieder die ik ken, die zich aan onze kerken heeft onttrokken geldt dat er veel geduld, en daarmee ook hoop, is geweest. Positieve ontwikkelingen werden door hen die zich onttrokken niet met argusogen bekeken. Maar geduld met bepaalde kerkelijke ontwikkelingen rondom de Schrift kan niet eindeloos zijn, al lijkt geduld met leeftijd ook toe te nemen. Het is erg jammer dat wij binnen onze kerken afscheid van sommigen moeten nemen, omdat de hoop op een Gereformeerd Schriftverstaan was verdwenen. Aan de ene kant blijf je met elkaar verbonden, omdat je dezelfde zorgen deelt, hetzelfde geloof blijft belijden, maar aan de andere kant voel je als 'blijver' ook een vorm van vereenzaming. Je blijft achter in een kerk waarin je veel moeite hebt met geestelijke ontwikkelingen. Het is in zo'n geval een schrale troost, dat je met jouw visie op de Schrift binnen de kerken een gelijkwaardige plaats hebt. Want deze gelijkwaardige plaats voelt echt niet zo. En wanneer predikanten/ouderlingen dankbaar zijn voor de synodebesluiten of andere ontwikkelingen, dan kan het gevoel van eenzaamheid heel grote vormen aannemen. Broeders en zusters, die jarenlang lief en leed met elkaar gedeeld hebben raken elkaar op deze manier kwijt.
Hoop kan kwijtraken, verbinding met elkaar door verschillende ontwikkelingen ook. Een derde aspect, de mogelijkheid om in gesprek te blijven lijkt ook kwijt te raken. Toen in juni vorig jaar bekend werd dat Almatine Leene beroepen werd als predikant in Hattem-Noord en zij het beroep aannam stond er in *Trouw* een interview met haar. Hierin gaf zij aan met de bezwaarden in haar gemeente in gesprek te willen. Maar wanneer het *Nederlands Dagblad*, amper vier maanden later, op 6 november kopt dat zij stelt dat een excuus aan vrijgemaakte vrouwen de kerk zou sieren, dan is ook de mogelijkheid voor het met elkaar in gesprek blijven kwijt.

Vertrokken

Vanuit het beeld dat hoop, verbinding en gesprek kwijtraken, is het begrijpelijk dat mensen de conclusie trekken: Ik vertrek. Ik zoek de verwoording van mijn heil ergens anders. Al mag de exodus van bezwaarden niet groot zijn, het is duidelijk dat kerkleden elkaar zijn kwijtgeraakt. Als christenen hebben wij het harder nodig elkaar te rijk te zijn, dan elkaar kwijt te zijn.
Een kleine minderheid heeft de conclusies getrokken, dat hoop op verbetering, verbinding, en mogelijkheden voor gesprek kwijt zijn. Zij hebben door fysieke onttrekking afscheid genomen van de GKv. Er zijn ook mensen die geestelijk al afscheid hebben genomen van de GKv, hoewel zij op papier lid blijven. Dat zijn diegenen die 'liefhebbers van de Gereformeerde Kerk' genoemd kunnen worden: broeders en zusters die op verschillende manieren zoeken naar een gereformeerde prediking, een gereformeerde bezinning op theologie en samenleving, maar in de eigen kerk dit niet meer zien of horen.
Een somber verhaal? Ja, maar met de hoop en de wens dat we geduld met elkaar hebben, de verbinding blijven zoeken en het gesprek openhouden, want *(geen? PLS)* oog voor de pijn, geen gesprek aan kunnen gaan dat zorgt voor verwijdering tussen Gods kinderen. Laten we daarom oog hebben voor de pijn die mensen in onze kerken ervaren in de verandering rondom het verstaan van de Schrift.

De laatste alinea van De Groots eerlijke en te waarderen artikel serveert jammer genoeg wat slappe thee. Want welke verbinding verwacht hij dan toch nog te vinden? Waarop kunnen die open te houden gesprekken nog uitlopen als overtuigingen zo tegenover elkaar staan als hij zelf eerst en terecht schetst? Ook De Groot zal op die manier van zijn gevoel van eenzaamheid niet meer bevrijd kunnen worden, zo durf ik hem wel te voorspellen. Het is inderdaad nu nog een relatief kleine minderheid die kerkelijke conclusies heeft getrokken. Maar laten we ons geen illusies maken, een grotere minderheid worstelt op het ogenblik met de eigen kerkelijke positie. En er wordt door hen bijvoorbeeld nog gewacht op de uitkomsten van bezinningsprocessen binnen kerkenraden en gemeenten, die op het ogenblik, puur vanwege de coronacrisis, zoveel vertraging ondervinden of zelfs tijdelijk helemaal stilliggen. ■

BEELD
UROS KOVANDZIC

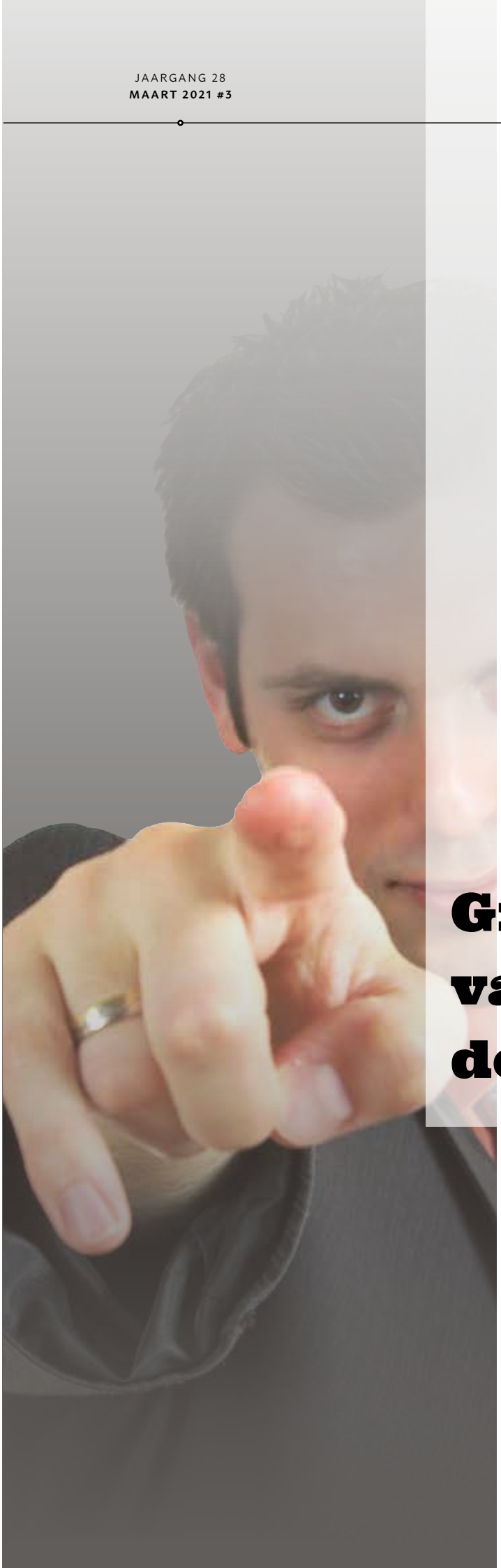

UIT **DE WEKKER**
VAN 8 JANUARI 2021

Eind 2020 ontstond commotie na de verschijning van de biografie van prof. G. Wisse. Dr. C.M. van Driel publiceerde die onder de titel Een wereld op zichzelf. *Op de persoonlijke ethiek van de vroegere vermaarde (en in bevindelijke kring nóg geliefde) predikant, hoogleraar en tijdredenaar Wisse bleek veel aan te merken, tot overspel aan toe. Had dit allemaal wel door Van Driel beschreven mogen worden? Het antwoord van een aantal critici (met name in het* RD*) op deze vraag was een duidelijk: Nee! In* De Wekker *van 8 januari 2021 reageert ds. A. Versluis op een evenwichtige manier onder de titel: 'Over de grens'. Hij vraagt er aandacht voor dat het uitkomen van iemands misdragingen die zijn geestelijke nalatenschap bezoedelen, dat niet een biograaf, maar de dader aan te rekenen is. Bovendien kun je 'persoonlijke misstanden' niet wegstrepen tegen iemands 'openbare standpunten of indrukwekkende geschriften'.*

Ging de biograaf van Wisse over de grens?

Allereerst moet echter de waarheid aan het licht komen, los van persoonlijke voorkeur of andere daden. Je kunt over details twisten, maar Van Driel legt zoveel materiaal op tafel dat de suggestie dat het alleen maar om geruchten zou gaan niet geloofwaardig is. In de kritische reacties op Van Driels boek zou je daarom een duidelijke weerlegging van de beschuldigingen verwachten, of een erkenning ervan. Helaas is dat niet het geval. Dat de waarheid ons pijn doet of dat we dingen liever niet hadden geweten, mag geen reden zijn om die te ontkennen of te negeren.
Ook christelijke historici hebben nagedacht over de omgang met ongemakkelijke waarheden uit het verleden. Prof. A.Th. van Deursen nam het Bijbelse liefdesgebod als uitgangspunt. Het gaat er volgens hem om de nagedachtenis van de naaste

in leven te houden. Daarom moeten we de naaste altijd met respect, liefde en genegenheid tegemoet treden, ongeacht of zijn persoon of standpunten ons aanstaan. Dat maakt bescheiden, maar ook eerlijk. Zwakheden moeten we niet uitvergroten, maar ook niet verzwijgen. Naast de waarheid staat ook de geloofwaardigheid van christelijke ethiek op het spel. Je kunt niet een Bijbelse seksuele ethiek verdedigen inzake ongehuwd samenwonen of homoseksualiteit, en tegelijk zonden van vroegere predikanten niet willen zien. Zonde moet in alle situaties eerlijk benoemd worden.

Vervolgens vindt Versluis dat de vraag wel begrijpelijk is wie er met de publicatie van iemands negatieve kanten gediend is.

Uit het verleden kunnen we lering trekken, juist waar dingen fout zijn gegaan. Laten ambtsdragers aanspreekbaar zijn op hun daden; laten we niet wegkijken bij de zonden van onszelf en van

‘De Schrift gaat ons erin voor om zonden van ‘heiligen’ niet te verdoezelen’

anderen. Laten we het ambtsgeheim serieus nemen – dan zou een deel van de geruchten over Wisses leven niet eens bekend zijn. De Schrift gaat ons er bovendien in voor om zonden van ‘heiligen’ niet te verdoezelen. De Heilige Geest heeft ook de geschiedenissen van Noachs dronkenschap en Davids overspel laten opschrijven, kennelijk om ons te leren en te waarschuwen. De mantel der liefde is niet bedoeld om alles te bedekken. Bovendien wordt die meestal vooral gebruikt voor vrienden en worden daders er beter mee beschermd dan slachtoffers.
Tegelijk is het een legitieme vraag of dingen ook vergeten mogen worden. Dat mag uiteraard nooit gebruikt worden als een recht van de dader of ten koste van het slachtoffer! Maar is openheid altijd het hoogste goed? In de geschiedenisboeken van vele gemeenten zijn perioden van onrust hooguit summier aangeduid. Dat hoeft niet het wegmoffelen van de waarheid te zijn, het kan ook wijsheid zijn. Het is wel een smal pad tussen het verzwijgen van onwelgevallige gegevens en een verstandige keuze en verwoording in wat je schrijft.

Slachtoffers
Wat we schrijven over het verleden, heeft ook gevolgen voor het heden. Welk effect zullen de kritische reacties op de beschuldigingen in de Wissebiografie hebben op slachtoffers van seksueel misbruik? Zullen zij nog de moed hebben om zich te melden met een aanklacht tegen een gewaardeerde ouderling of predikant, als ze de indruk krijgen dat de dader de hand boven het hoofd wordt gehouden door zijn geestverwanten? Dat zal niemands bedoeling zijn, maar we moeten ons van zulke effecten wel rekenschap geven. (...)

Nalatenschap
Een relevante vraag is wat zonde in iemands leven betekent voor de boodschap die hij gebracht heeft. Het komt in de kerk helaas vaker voor dat iemand voor anderen geestelijk tot zegen is én in zonde valt. Het is begrijpelijk dat dat mensen in verwarring brengt, want het tast de boodschap aan als iemands eigen leven daarmee niet overeenstemt.
Toch lijkt het me legitiem om enig onderscheid te maken tussen iemands persoon en zijn werk. (...)
Kun je nog wel met zegen boeken lezen van iemand die waarschijnlijk overspel pleegde en een slecht huwelijk en gezinsleven had? Wij zingen elke zondag de psalmen van zo’n man. Wat iemand geschreven heeft, kan wel waar zijn, ook als zijn eigen leven daarmee soms in strijd was. Dat is geen excuus voor verkeerde daden. En stilstaan bij een ander kan niet zonder zelf in de spiegel te kijken. Een christen hoeft niet geschokt te zijn als hij dubbelheid bij anderen ontdekt, omdat hij die diep in zijn eigen hart al eerder tegenkwam. Overtreders staan niet zo ver bij ons vandaan. We moeten van dezelfde genade leven als zij. ■

Nader Bekeken is een periodieke uitgave van de Stichting Woord en Wereld en verschijnt 11 x per jaar. De Stichting geeft tevens een serie cahiers uit tot versterking van het gereformeerde leven.

DAGELIJKS BESTUUR VAN DE STICHTING WOORD EN WERELD
Voorzitter
Ds. J. Wesseling (a.i.)
Secretaris
W. Hindriks
Penningmeester
W.A. Dreschler

REDACTIE NADER BEKEKEN
Hoofdredactie
Dr. P. Boonstra
Eindredactie
D.E. Slump-Schoonhoven
M.J.A. Zwikstra-de Weger
Redactie
Ds. S.M. Alserda
Drs. H.J. Boiten
Ds. C. van Dijk
Dr. B. van Egmond
Drs. J.W. van der Jagt
Ds. P.L. Storm

Redactiesecretariaat
Dr. J. Kooistra
Hemsterhuislaan 3, 9752 NA Haren
Tel.: 050 - 5344508
Mail: redactie@woordenwereld.nl

Medewerkers Nader Bekeken
Dr. H.H. van Alten, Pretoria ZA
Ds. J. Beekhuis, Hoogeveen
Ds. C. van den Berg, Amersfoort
Ds. H. van den Berg, Bergschenhoek
Drs. L. Bezemer, Hattem
Drs. F.J. Bijzet, Emmen
J.H. Bollemaat, Dalfsen
H. Boomstra, Den Helder, tekeningen/cartoons
A.C. Breen, Dunsborough, WA
Drs. E. Brink, Waddinxveen
Drs. J.J. Burger, Veenendaal
Ds. H. Drost, Grafhorst
Ds. P. Drost, Übelbach (Oostenrijk)
Drs. L.W. de Graaff, Heerde
Drs. B.P. Hagens, Soest
Dr. A.N. Hendriks, Amersfoort
Prof. dr. P.H.R. van Houwelingen, Kampen
Prof. dr. G. Kwakkel, Kampen
Ds. R.Th. Pos, Steenwijk
Ds. P. Schelling, Amersfoort
G.J. Schutte, Zeist
G. Slings, Lelystad
Ds. A. van der Sloot, Steenwijk
Dr. R.T. te Velde, Wezep
Dr. H. Veldman, Zuidhorn
Ds. J. Wesseling, Veenendaal
Drs. Joh. de Wolf, Amersfoort
Ds. G. Zomer Jzn., Nieuwendijk

Adreswijzigingen en/of opzeggingen
INTERNET:
• www.woordenwereld.nl
• woordenwereld@spabonneeservice.nl
• naderbekeken@spabonneeservice.nl
POSTADRES:
• Woord en Wereldabonneeservice, Postbus 105, 2400 AC Alphen aan den Rijn
TELEFOON:
• 088 - 110 20 42
• 0172 - 47 60 85

Beëindiging abonnement:
tenminste 4 weken voor het einde van de abonnementsperiode.

Bezorgklachten:
www.woordenwereld.nl/klantenservice

Meer informatie en uitgebreide abonnementsvoorwaarden op
www.woordenwereld.nl

Abonnementsprijzen:
Nader Bekeken € 39,00
Nader Bekeken + 4 cahiers € 78,00
Nader Bekeken studenten € 23,00
Nader Bekeken PDF € 23,00
Nader Bekeken PDF (buitenland Europa) € 33,00
Nader Bekeken PDF (buitenland overig) € 43,00
Cahiers bij abonnement (per jaar) € 42,00
Cahiers, losse verkoop € 13,50
Bankrekeningnummer:
NL 75 INGB 0007 2255 58
Bic-code: INGBNL2A
Deze tarieven gelden bij machtiging (automatische incasso).
Voor betaling per acceptgirokaart of per eigen overschrijving geldt een opslag van € 2,--

Bankrekeningnummer voor giften:
NL42 RABO 0324 6259 01

De stichting Woord en Wereld heeft geprobeerd alle rechthebbenden te achterhalen en in te lichten. Mocht de vermelding van eigenaar of copyright onjuist of onvolledig zijn, neemt u dan contact op met de redactie.

Niets uit deze uitgave mag vermenigvuldigd worden en/of openbaar gemaakt worden zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Basisontwerp: Studio TinekeWerkt
Vormgeving, prepress, fotografie: Studio Bert Gort, Grijpskerk
Druk: VellendrukkerijBDU b.v., Barneveld
Gesproken versie: Nader Bekeken is ook op Daisy-cd en Webbox verkrijgbaar.
Inlichtingen: Chr. Bibl. voor Blinden en Slechtzienden,
tel. 0341-565 477, **e-mail** klantenservice@cbb.nl.
ISSN 1380 - 3034

www.woordenwereld.nl

U kunt ons steunen door uw voor de belasting aftrekbare giften te storten op rekening NL42 RABO 0324 6259 01 ten name van de Stichting Woord en Wereld te Hardinxveld-Giessendam. Zij die de stichting testamentair willen gedenken, kunnen gebruikmaken van de volgende formulering: Ik legateer (... bedrag invullen ...) vrij van kosten aan de Stichting Woord en Wereld, statutair gevestigd te Haarlemmermeer. Wij zijn een ANBI-instelling.

@NaderBekeken
www.facebook.com/naderbekeken

Neem nu een jaarabonnement en ontvang de special 'De bijbel of een biertje' gratis + het eerste jaar 50% korting!

Ga voor het afsluiten van een abonnement naar www.woordenwereld.nl

www.woordenwereld.nl

Daarop kunt u:
- De **laatste nummers** van Nader Bekeken bekijken.
- De nodige informatie over de **nieuwste cahiers** vinden.
- Direct een (deel van een) **artikel** uit het nieuwste nummer **downloaden.**
- **Nummers** die langer dan een jaar geleden verschenen zijn **als pdf verkrijgen**.
- Met de **uitgebreide zoekfunctie**, heel gemakkelijk, allerlei onderwerpen waar iets over geschreven is, vinden.

De cahiers van Woord en Wereld:

ook zeer geschikt als belijdenisgeschenk

ISBN 9789491943126
84 blz., € 13,50

ISBN 9789491943133
88 blz., € 13,50

ISBN 9789491943140
112 blz., € 13,50

ISBN 9789491943157
124 blz., € 13,50

ISBN 9789491943201
100 blz., € 13,50

ISBN 9789491943218
112 blz., € 13,50

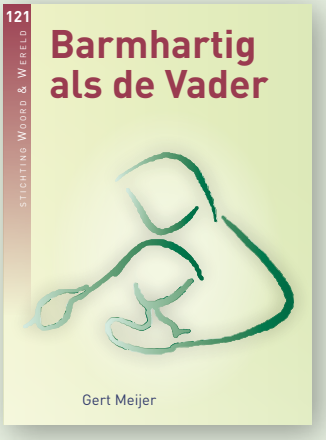

ISBN 9789491943232
78 blz., € 13,50

ISBN 9789491943249
92 blz., € 13,50

ISBN 9789491943270
128 blz., € 13,50

Verkrijgbaar bij de boekhandel of bestellen via www.woordenwereld.nl